

П. МОСЕНДЗ.

ШТАЙН

ІДЕЯ

І

ХАРАКТЕР.

ЛЬВІВ
1935

КНИГОЗБІРНЯ ВІСТНИКА

Книгозбірні Вістника

ВЖЕ ВІЙШЛІ

ч. 1 1934 р.

М. ОСТРОВЕРХА

Мусоліні, людина й чин

Ч. зл.

ч. 2

МИКОЛА МАКІЯВЕЛЬ

В о л о д а р

Ч. зл.

ч. 3

М. АНТОНОВИЧ

Г е р р е с

Ч. зл.

ч. 4

Р. Ендик

А. Гітлер

Ч. зл.

ч. 1 (5) 1935 р.

Д. ВАРНАК

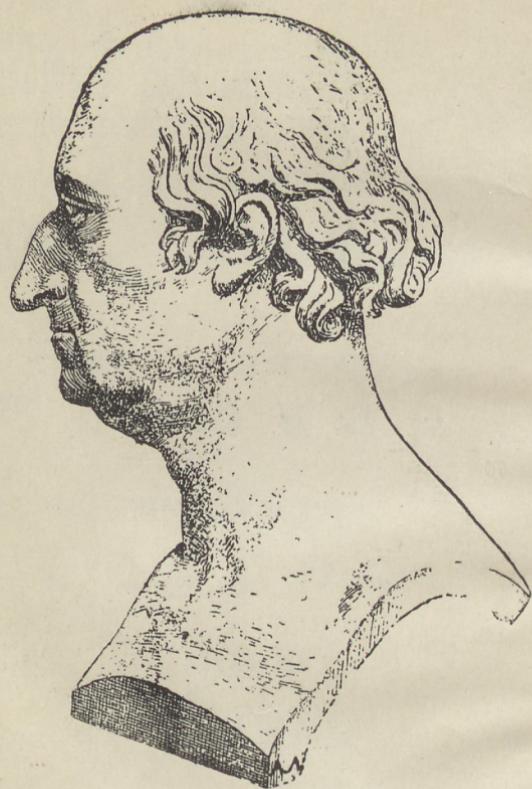
Кардинал Мерсіє

Ч. зл.

THEATRUM MUSICALE

1681. IV. 25 — ANTI. X. 30

КАРЛ III ТАЙИ
26. X. 1757 — 29. VI. 1831.

Л. МОСЕНДЗ

Ш Т А Й Н

ІДЕЯ Й ХАРАКТЕР

Stein Karl . Великий обігур

ЛЬВІВ

1935

Книгозбірня „Вістника“ ч. 2 (6)

I 504.118.

Друкарство З. Медицького — Тиктор, Львів, Бляхарська 9.

Майже всі народи Європи мусили довгими роками зносити ярмо Наполеона, поки вибила для них година відплати. Але ніодна з країн, переможених цісарем французів, не терпіла такої наруги й руїни, як Прусія, Прусія Фрідріха Великого.

Томуто й ніде — хіба крім Єспанії — bona-partівський універсалізм, універсалізм того »Робеспєра на коні«, універсалізм французької революції, не викликав такого вибуху національного почуття, як саме в Прусії. Можна сміло сказати, що коли Австрія і Росія, в боротьбі з революцією, боролися за монархічний принцип, за привернення старого порядку в Європі, то Прусія боролася передусім і виключно — за визволення уярмленої й пониженої нації.

Одною з наймарканініших постатей сеї визвольної боротьби був Штайн. Се була людина, цілком протилежна романтикам - ентузіастам, в роді Бліхера чи Гереса: Се був методичний, витревалий, педантичний прусак, організаційний геній, який розумів, що для удару — треба міцним зробити те, чим хочеш вдарити. Ганебний дійсності без страху заглядав просто в очі. Разом з Гнайзенавом був тої думки, що — »не треба скривати перед собою, що нація (prusька нація тих часів) — така сама кепська,

як й її правительство». З обома треба було змагатися, обох заправляти до неминучої боротьби. В околицях, де родився і провів дитинство, з мосту в Емсі, міг голим оком оглядати послисти аж вісімох володарів! Не навчився їх дуже шанувати. А коли прийшла пора трагічної проби, отсі володарі — навипередки один перед другим — запобігали, ратуючи свої карликобаті володарства, ласки чужинця — окупанта, зраджуючи спільну батьківщину — Німеччину. Слово Німеччина, за Штайна не мало богато змісту: сей зміст тонув в партикулярних інтересах династій. І власне творцем, одним з головних творців нового поняття «Німеччина», спільної батьківщини роздертих поміж ріжними князівськими родинами німців — був Штайн.

Для сеї батьківщини він готов був пожертвувати династіями, для неї він готовий був пожертвувати своєю тіснішою вітчиною Прусією. В рішаючий момент для його країни, 1-го грудня 1812 року, писав він до гр. Мінштера: »Маю лише одну батьківщину, Німеччину. В хвилини рішаючих подій, династії мені цілком байдужі, вони лише знаряддя. Мое бажання, — щоби Німеччина стала великою й міцною, щоби знова відискала свою незалежність і національність«. А три роки перед тим: на Прусії як на державі йому не залежить; коли вона помогатиме справі незалежності Німеччини, слава їй, коли стане великій справі наперекір, »то хай згине безславно«.

Всі засоби були добрі, що вели до упрагненої цілі, — до соборності Німеччини, всі злі, які тій цілі ставали на заваді. Насамперед, як мі-

ністр вічно хитливого короля, зачав свою працю, створити новітню націю. Під заздрісним і пильним оком наполеонівських шпиків і окупаційної французької армії, в країні сплюндрований, з порожною скарбницєю, підпринимає ряд реформ. Ті реформи кладуть край старошляхетській, колись славній, але вже по 1789 році пережигій фрідеріціянській Прусії. Він створює свідоме своєї сили і свободне в своїм розвою міщанство, створює унезалежнений від панів селянський стан, скріплює й упорядковує державну машину Прусії, щоби зробити її справною до тяжких героїчних змагань, а нижчі стани — повноправними горожанами держави, для якої малиби чого і жити і вмирати. Своїми реформами створює Штайн з мешканців — байдужих на долю країни, активних патріотів, що гостро відчували долю і недолю держави.

Щоб він не робив — завше памятав своє гасло: «Німеччину в ратує лише сама Німеччина». Певно, в ті часи коли ціла Европа повстала проти Наполеона, вінуважав справу Німеччини за справу Європи. Але сей налет космополітизму не був сильний і ніколи не покривав його основного почуття — почуття загальнонімецького патріотизму.

А за цивільними реформами, підготовляв реформу армії. Перепровадив її разом з Шарнгорстом, відмолодивши її на засаді сурового добору, не протекціонізму. Для його цілі всі методи були добрі. Як королівський міністр — організує народ і армію. Видалений на бажання Наполеона з Прусії, як прусський патріот, організує в Росії німецький легіон — зародок май-

бутньої визвольної армії. Як німецький революціонер — протегує тайні товариства патріотів — »Тугендбунд« і розкидає серед військ, під владних Наполеонові князів Райнбунду, — підбурюючі відозви, що накликають до дезерції.

Йому пощастило побачити тріумф — хоч і частинний свого ідеалу. Але не в тім лише було його значіння для його народу. Він кинув своєю діяльністю потомним вікам — ідею нації-держави, ідею боротьби з усіким універсалізмом. Він кинув — на руїнах змишавілого династичного принципу — нову ідею нації, яка пішишим квітом зацвіла в модерній Німеччині.

Коли ся остання завдячує розквіт не лише живучим, але й вмерлим, то серед тих може найпочесніше місце займає мовчазливий, впертий, педантичний міністр нездарного короля, великий патріот — Штайн.

Редакція

The Hero is he who is immovably centred.

(Геній — це непохитна скупченість).

Emerson.

I.

ЗНАЧІННЯ ШТАЙНА В ІСТОРІЇ ЙОГО НАРОДУ

Макіявель розріжняє три типи людей. Одні, що все бачать і розуміють самі, другі — лише коли ім показують і висвітлюють інші, й треті, що нічого не видять і не розуміють, якби ім не показували й не висвітлювали. Перші — генії, вожді, герої; другі — таланти, треті — люди юрби, тая величенська безіменна маса істот, яка в своїй власній глухоті й сліпоті все вимагатиме опіки й керівництва одиниці. Якби Макіявель писав свого »Володаря« в XIX в., то до тих перших він безперечно зарахувавби Карла барона Штайна, німецького державного мужа, патріота, керовника німецького народу в одній з найтяжчих діб істнування, коли його роздирали й загарбували залізні пазурі наполеонівської Франції.

Найхарактернішою ознакою генія є його тривалість в часі. Штайнова участя в німецькому житті дала такі трівкі наслідки, як діяльність жадного іншого німецького діяча за останні два століття. Глибоко засягнувши до обставин своєї доби, Штайнів геній вказав нації такий певний шлях на будуччину, започаткував на ній так богато рі-

шень, що лише наступне століття, бодай почасти, змогло їх зреалізувати, лишаючи ще досить до здійснення прийдешнім поколінням. Лише в світлі Штайнової діяльності стає зрозумілим завершення Бісмарком одного з етапів німецької консолідації. В його інтенціях змагається за перемогу й ідея гакового хреста.

II

РІД ШТАЙНІВ

Штайнів рід був одним з найстарших родів німецької надренської шляхти, сягаючи своїм корінням аж до франконської. Родовий замок той же гордовиго-суворої назви, що й рід — Штайн (Камінь) — над річкою Ляном у Насау був побудований десь у XI віці, а від половини XIII віку все переходить від батька до сина — спадкоємця традицій і заповітів роду. В житті своєї країни Штайни завжди відігравали роль, яка личила їхньому роду, але ніколи не виступали на провідні історичні місця. Роля середньовічної шляхти, що в загальних рисах своєї діяльності кермувалася девізами чести, вірності й слави, приміненими до тодішніх понять соціальної нерівності й ролі сильної одиниці в суспільстві. Війни, обов'язки сюзерена й васала, послух традиціям роду й стану, релігійність, — витворили з Штайнів типовий рід імперського лицарства, що цілим своїм минулим був трівко привязаний до своєї землі й завжди відчував і виявляв свою німецькість. Може почасти й тому, що ніколи не досягали Штайни того найвищого щабля соціального стану, на якім виключна заможність і між-

народні звязки порушують відчуття національної окремішності. Зі зявленням реформації, Штайни стали її ширими прихильниками, й сей факт ще глибше вигиснув на них характеристичні ознаки німецького національного духа.

Але ані довготревалість роду, ані привілсії стану не збогатили Штайнів, й батько Карла, майнцький і середньоренський радник Карль Піліп барон Штайн, був лише середнім дідичем своєї околиці. Людина отверта, проста й чесна, добрий господар і дбайливий батько, що в усіх проявах своєї діяльності кермувався лише вимогами права й обовязку, прожив своє життя в пошанівку й любові околиці й родини. І його син мав повну моральну підставу написати на батько-вім нагробнику:

Його »ні« було повне ваги, його »так«
було повне сили...

До пари була йому дружина Генріета, ідеальний тип матері й господині, людина найкращих правил, що зобовязували жінку тих часів і того стану.

З десятьох дітей пережили батьків чотири сини й три доньки. Велика родина, малий маєток й обовязки шляхетського стану змусили синів до урядової служби, військової та цивільної. Кінець XVIII століття, початок розвитку національної усвідомленості народів Європи, був теж і кінцем довготревалого середньовічного поняття шляхотського лєгітімізму; того, який над національну принадлежність шляхти завжди підносив ідею вірності й служби »з волі Божої сюзеренові«, хочби той належав і до чужої крові. В світлі того поняття стає зрозумілою служба тодішнього шляхтича чужому володареві за чужі інтереси, стає

зрозумілим те »ляндскнхтство«, що характеризує європейську шляхту аж до початків XIX ст. Наймаркантнішим було воно саме у шляхти німецької, якраз тому, що йому сприяла й сама політична структура німецького народу, роздріблена на безліч більших і менших володінь, обєднаних, з виїмком Прусії, занадто вільним і мало зобовязуючим авторитетом Священної Римської Імперії. Зрозуміло, що й молоді Штайни, залежні від Майнцького курфірста, зголосилися до служби чужим володарям.

Отже найстарший син Йоган Фрідріх вступив до служби прусського короля Фрідріха Великого й, як його посол при дворі Майнцького курфірста, відігравав значну роль в передреволюційній добі. Другий, Фрідріх Людвіг, служив цісареві в його війську, брав участь у численних походах, завжди з честю для свого імені й роду. Відома його відповідь, як нагородили його австрійським хрестом Терези за участь в австро-турецькій війні: *Німецький хрест виключає всякий інший*. А коли йому хотять дати в нагороду 20.000 гульденів, він відмовляється: *Я служу за честь, не за гроши!* Третій син, Людвіг Гогліб, проішов бурхливе, авантурниче життя, від служби у французькім королівськім війську аж до остаточного забуття під опікою родини. І напрешті, четвертий, Гайнріх Фрідріх Карль, майбутній діяч, був передостанньою дитиною в родині й народився 26-го жовтня р. 1757.

III

ЮНАЦЬКІ РОКИ

В тісному колі своєї родини, в прихильному оточенні ріс і виховувався молодий Карло. Прекрасний приклад дружнього життя батьків, лицарські й релігійні засади виховання стали основою пізнішої його моральної сили. Мальовнича природа гір і долин околиці, запліднених працею німецьких рук і духа, народ, варгий своеї прекрасної землі — вплинули міцно на душу дитини й витворили той непереможний зв'язок з вітчиною, який завжди був імпульсом його майбутньої національної діяльності. З членів родини на Карла мала особливий вплив мати. Вона вщепила йому засади віри, жергвенности й справедливоستі, про що він з вдячністю згадує нераз в мужньому віці. Зокрема близькі й сердечні були його відношення з сестрами. Зі старшою, красунею Йоганною Люїзою, він не залишив звязків ціле життя, довіряючи їй свої політичні заміри й надії, а Штайнів приятель Реберг подивляє їх безприкладну приязнь. Ще хлопцем виявив Штайн виключне замилування до історії, особливо старої: захоплювався героїчними постатями греків і римлян. Мабуть неодна постать і подія з Тукитіда і Таціта була потім зразком його політичної діяльності. Історичні студії залишилися на все життя його улюбленими, хоч після перейшли на англійську історію й взагалі історію германських народів. Дигячим рокам завдячує Штайн і своє знання англійської мови, яке так придалося йому пізніше. Ціле своє життя згадує Штайн свою вихову, якій особливо завдячує розвиток патріотизму й характеру.

Батьки призначили Карла до урядничої цивільної карери й хотіли бачити його на службі в імперському суді. Се вимагало академічної освіти, й осінню р. 1773 молодий Штайн відіїдає до Гетінгену, щоб вписатися до тамошнього університету. Гетінгенський університет був тоді одним з найкращих в Німеччині. Як Штрасбург був високою школою для дипльоматів, Ляйпциг для поетів і фільософів, так Гетінген вважався найкращою школою для істориків і правників. Послушний волі батьків, береться шістьнадцятирічний Карл до правничих студій, але не виявляє в них жадних надпередсічних успіхів. Відгоді вже було знати, що його природі не пасують настрої всесвітянства, що як передгомін французької революції почали ширитися по Європі під впливом французьких енциклопедистів, зідливого Вольтера, фальшивого Руссо. Вже тоді з німецьких душ почали потрохи виділюватися суворі ідеали мужнього патріотизму, властиві добі Фрідріха Великого. Тому го Штайн, вихований в традиціях того, тоді вже »немодерного« напрямку, не міг злитися з пануючою тенденцією університетських студій. Душі німецького Ritter'a, плеканій в лицарських чесногах, чужою була духовна пошесть, що лявіною ширилася по всій Німеччині, ставлячи над реальними погребами національного життя цінності »всеслюдської гармонії« й безфоремні ідеали »індівідуальної свободи«.

Огже з своїми приятелями, Брандесом і Ребергом, відходить Штайн від офіційних студій на власну руку вивчає історію та установи Англії. В тих студіях знаходить він свій взір для організації й правління державою, знаходить по-

єднання, милях його шляхегському серцю, традицій та консерватизму, з ідеями народнього представництва в доцільному парламентарному устрої. І студії сеї держави, її історії, звичаїв, права, установ були Штайнові більш корисні, ніж спорохнявіла премудрість гетінгенських кафедр. Його характер тоді вже цілком викристалізувався. Реберг у своїх споминах, описує Штайна як юнака з великим честолюбством, душу пристрасну й безкомпромісово, одверту всім почуттям величного й шляхотного. Штайн мало кому дарував свою приязнь, але з ким сходився — гому й залишався вірним. Наприклад, започатковану тоді приязнь з Ребергом і Брандесом, проніс через ціле життя. Яким він був в гетінгенську добу — таким залишився в усій своїй діяльності. Ясно, що на таку душу впливала не так загальна сторона тодішнього культурного підйому Німеччини, як його національна сторона. Кльопшток, Лесінг, Вінкельман, Вілянд, Гердер, досвітні зорі Гетового й Шілерового генія — приваблюють Штайна як прояви національної душі, тим більш близкучі, чим більш здається йому сгрухлявілою архаїчна форма февдалізму Священної Римської Імперії.

IV

НА СЛУЖБІ КОРОЛЯ

На весні року 1777 закінчив Штайн свої правничі студії в Гетінгені, не досягши жадного академічного ступеня, й на кілька місяців вступив практикантом до Ветцлярського імперського суду, а через рік почав свою мандрівку по Європі. Для молодої людини шляхегського, й навіть міщанського, стану будо тоді загальним зви-

часм виконаги мандрівку по своїй і чужих країнах, щоб на власні очі побачити й зазнайомитися з життям ріжких земель і знайти в них користь і науку. Особливо для Штайна була корисною така мандрівка. Його зацікавленість правними і суспільними формами життя не лише вдома, але й на чужині ся мандрівка насигила. За два роки він обіздиг південну Німеччину, відвідує Францію, Італію, Австрію, Угорщину, зупиняючись у визначних духових і політичних осередках. Зокрема загrimується в Регенсбурзі, що був годі осідком імперського сойму, де ступдіє його функції й урядування.

Ніколи політичний устрій Німеччини не захоплював його. Тепер Штайн остаточно перевідчується, що для німецького політичного і соціального організму, важка, мало рухлива машинерія, зібрана до купи ще в Х віці Оттоном Великим, невідповідна. Поплугані політичні взаємовідносини окремих складників імперії, задубілі феодальні форми соціального життя, неприступність економічним реформам, що настирливо голосилися до переведення, нечуваний бюрократизм світських і духовних урядів, дрібно-міщанський паргикуляризм, — все відштовхувало Штайна від наміру працювати для сього політичного устрою. Штайнові більші припадала до вподоби системи Прусської держави з її точно регляментованими формами політичного управління, з її підпорядкованням цілої системи державного життя одній волі дідичного короля. Національні тенденції прусської держави, так високо піднесеній зміцнені особою великого Фрідріха, високо важили в його очах. Хоч він і був свідомий недостач управи й устрою сеї держави, але в ній

лише бачив, хоч часткове, втілення національних консолідаційних ідей.

Відвідини Берліна під кінець його мандрівки зміцнили його рішення, і року 1780 він вступає на пруську державну службу.

Ще в р. 1774 був він на родинній раді узnanий за голову, роду. Переходячи на службу, королеві, переносить до Прусії не лише свої власні чесноти й амбіції, але прикмети цілого свого роду ставить до послуг пруської ідеї. На початку службової діяльності дуже допомогло Штайнові знайомство з міністром Гайніцом, яке незабаром перейшло в priязнь. Шгайн призначили до гірничого департаменту з малою порівнюючи рангою, і се стало дуже корисним для його діяльності: навчило спостерігати речі не лише з становища керівника, але й входити в дрібні деталі справ. Гірничий департамент Прусії був для її фінансів і військових установ дуже важливим. Не дурно в ньому працювали такі особи, як професор Ашар і Шульце. За два роки ознайомився Шгайн не лише теоретично, але й на місці з гірничиою справою в державі й р. 1782 був призначений надрадником цього департаменту та на розказ Гайніца почав студіювати стан гірничої справи в сусідніх з Прусією землях. Особливо затримався він на своїй науковій мандрівці в славному центрі гірничого діла Фрайбергу, де ознайомлювався з новішими процесами й технікою гірничого промислу. Докладне знання його мало за наслідок, що р. 1784 молодий Шгайн призначається керовником всієї гірничої справи в Вестфальських провінціях Прусії га членом гірничої комісії в Міндені й фабричної справи в графстві Марк. В квітні він з радістю залишає занадто

гамірливий для його духа Берлін, переноситься на життя до Веттеру на Рурі й тут починає довгий етап своєї многоплідної діяльності.

Вже передше зрозумів Штайн значіння комунікації для господарського розвитку країни й на своєму місці береться удосконалювати шляхи. Невмирущим памягником його праці залишається регуляція ріки Рур, яка прилучає околицю до водної системи Рену й уможливлює велітеський розмах рурського гірничого промислу, сполучуючи його через Рен з Голяндією, а через море з Англією. Значіння сеї праці стає зрозумілим, коли усвідомимо собі всю недосяжну ролю водної комунікації в ті часи без залізничних доріг і пізніших гостинців (шосе). До сеї діяльності прилучається ще будова суходольних доріг, удосконалювання рудень і системи експлоатації гірничих засобів краю. Немає сумніву, що тодішня чинність Штайна стала підставою для розвитку німецької важкої індустрії аж до Круповського концерну в нашій добі.

V.

ПЕРШІ РЕФОРМИ ШТАЙНА

Політичні й військові успіхи цісаря Йосифа II, що зручилою політикою й щасливими війнами з Баварією й Туреччиною придбав Австрії нової сили й блеску, занепокоювали Прусію. Коли Австрія почала виявляти свою агресивність щодо дрібних німецьких князів, бажаючи обмежити їх ролю в імперському звязку й підпорядкувати централістичній ідеї Відня, то стара ривалізація Прусії й Австрії, за гегемонію, спалах-

нула знов. Фрідріх Великий виступає з пляном союзу німецьких князів під проводом Прусії для взаїмної помочі й оборони власних прав і свободи проти Австрії. Особливо залежало королеві приєднати до союзу Майнцького курфірста одного з імперських виборців, що тоді був під значним впливом французько-австрійської політики. Не вагаючися, посилає король з цео важливою місією, як посла при курфірсті, молодого Штайна. Таке вражіння робила й так високо цінилася його діяльність, що одну з найбільших дипломатичних акцій своїх останніх днів довірив король не старому рутинованому політикові, а двадцятьсемилітньому парубкові, що досі лише будував канали, шляхи й рудні. Король і Гайніц не помилилися. З тодішньої поплутаної ситуації на майнцькім дворі, де перехрещувалися з німецькими інтересами — англійські, французькі й російські заміри, вийшов Штайн переможцем, зоріентувавши курфірста в бік союзу князів, а тим і в сторону Прусії. Сей успіх гірничого надрадника на політичному полі відкрив йому несподівані вигляди. Але придворне життя й придворні інтриги, що в ті часи часто стотожнювалися з дипломатією, щиро не подобалися Штайнові. Не йти по чужих слідах, не бути лише виконавцем чужих наказів, але самому стати організатором і творцем життя — ось куди схилилася Штайнова душа. Та ще не прийшла пора для його ширшої національної діяльності, а глянувати придворний паркет не годилося з його поняттями. Тому з радістю вертає знов з майнцького двору до Веттеру, до своєї улюбленої діяльності, яку не хоче заміняти на посольські місця в Гаазі й Петербурзі.

В серпні р. 1786 помер Фрідріх Великий, творець і перший носій пангерманської ідеї. Королем прусським став його племінник Фрідріх Вільгельм II. Від нього, людини освіченої, очікував Штайн започаткування реформ, так потрібних касарняному духу тодішньої Прусії. В осени цього ж року, передбачаючи дальнє поширення своєї діяльності, сповняє Штайн свою давню мрію її звиджує Англію, щоб на місці простудіювати перше тоді в світі гірниче господарство її його техніку. Майже річне перебування в Англії було Штайнові надзвичайно корисне. Воно ще поширило його технічно-промислові й економічні обрії й дало підстави для майбутньої діяльності. По повороті з Англії, його призначають другим директором військово-доменальної палати графства Марк у Гаммі, через рік першим директором такоїж Клевської палати й першим ляндтаг-комісаром. Органи самоврядування вестфальських провінцій Прусії — місцеві ляндтаги — були в своїй діяльності значно вільніші, ніж анальогічні установи в самій Прусії. В поширенні їх самодіяльності бачив Штайн основу розбудови країни. Не без впливу була на ці господарсько-соціальні погляди й англійська подорож, з якої він повернувся сторонником Адама Сміта з його так плідною для майбутнього економічного розвитку Європи теорією вільного торгу. Особливож в тодішній Німеччині мала теорія Сміта широкі перспективи для свого примінення.

Німеччина, що крім Прусії, складалася з більше, як півтори тисячі мініатурних графств, бароній, вільних міст і містечок та ще вільніших епархій, найбільш терпіла від штучних обмежень торгу й промислу. Внутрішні мита, що бувало

в одному місті побиралися навіть при переході з одної дільниці до другої, акцизна система оподаткування, якої головний тягар падав на біdnіші верстви, — були головною перешкодою для економічного розвитку. До цього ще долучався безконгольний вплив цехів, ворожих тоді кожному технічному поступу та безземельність і кріпацтво селян. Положення вестфальських провінцій Прусії від того надзвичайно терпіло та домагалося реформ. Не дивно, що така людина як Штайн з своїм широким обрієм і великою урядовою компетенцією був найбільше покликаний започаткувати ті реформи. І дійсно, його невтомній енергії й ініціативі пощастило зреформувати всю середньовічну податкову систему Клевської провінції, скасувати акцизи, знищити внутрішні мита й запровадити систему безпосередніх податків.

В Прусії, сій градційній башті німецького консерватизму й бюрократизму, дуже криво дивилися на реформаторські ідеї Штайна. Берлін був заздрісний, що сей »зайд« зі своїми »вестфальськими нісенітніцями« починає підноситися над »чесними бранденбурцями« і намагається міняти освячені віками прусські звичаї. Але практичний успіх Штайнових реформ був недосяжний для зависті. Він виявився в небувало-швидкому розцвіті краю, позбавленого економічних гальм та дозволив »вестфальському зайді« працювати далі над своїми »нісенітніцями«. Штайнові економічні реформи були першими цього роду в Німеччині і стали зразком для майбутньої діяльності його наступників, врешті-решт привели Німеччину до світового першенства. Їх льогічним завершенням було скасування Бісмарком економічної окремішності поодиноких німецьких земель та стрем-

ління до їх економічного злигтя в одну монолітну цілість третьої імперії.

VI

ШТАЙН І ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Французька революція зробила в Німеччині кольосальне враження на всіх. Але найбільше нею захопилися середні верстви. І не диво. З розмахом умової культури німецького народу за останні десятиліття, з розмахом, що виявився в блискучім підйомі літератури, фільософії й стислих наук, у великім конграсті було політично-соціальне становище нації. Ідеї вселюдської гармонії й краси не пасували до убогої дійсності німецького життя, затиснутого в вузькі рамки бюрократизму й консерватизму. І чим більший був гніг тих задубілих форм, чим більше вони обмежували одиницю, тим більше було бажання вийти з під їх впливу. Тому й зрозумілий був такий успіх тодішньої реакції на застарілі регламентаційні впливи держави й провідних класів шляхти; тому зрозуміло, що німецькому духові видалася зразу французька революція здійсненням тих мрій про свободу людства, що так усміхалася молодому, вихованому в Шілеровськім запалі, поколінню.

Нищі верстви теж були прихильні революції: від французів очікували, що, знищивши в себе середньовічні обмеження й кріпацтво, прийдуть на поміч і німецькому селянству. І ся наївна віра, як видко захоплювала більше, ніж три четвертини німецької нації, оминаючи лише представників високої шляхти та придворні кола, нею

безпосередньо загрожені. Симпатії до французької революції мали ріжні ступені: від звичайної прихильності й співчуття поміркованіших аж до скрайного радикалізму найгорячіших голов, що ось-ось вже бачили перед собою світ »свободи, рівності й братерства«, побудований на руїнах »світу тиранів«.

Особлива симпатія виявляється в прикордонних з Францією провінціях, що своїм політичним роздрібленням й духововою нездисциплінованістю стали в першу чергу жертвами »визвольних« гасел.

Інакше реагував на французьку революцію монархічний світ Європи, добавочуючи в ній лише негацію моралі й освячених віками й Богом установ. Німецька шляхта, що тих традицій мала більш, ніж її було корисно, була зачіплена ідеями революції найбільше. Коли ж приєднати ще й родинні звязки османського французького короля з цісарем, то стане зрозумілим, чому на заклик і прохання французьких емігрантів-легітімістів відізвалися всі європейські двори й скупчилися для боротьби проти Франції за загрожену ідею легітимізму. Року 1791 утворюється перша антіфранцузька коаліція, в якій головну роль грають донедавні суперники: Австрія й Прусія.

На Штайна революція не зробила доброго враження. Ще й раніш не був він захоплений нічим французьким. Його дисциплінованій німецькій душі гнучкість французького духа видавалася поверховою, непевною й дволичною. Його монархічні інтенції вражала ідея народоправства, його релігійності була огідна ідея обожествлення розуму. Реформи й галасливі соціальні гасла рево-

люції не захоплювали його, самого реформатора й мовчазного працівника. Шлях еволюційного розвитку здавався йому доцільнішим і тривкішим, ніж бурхливий поспіх революційних »досягнень«. Він, людина з пагріотичним наставленням, для якої ніколи не було чуже слово »батьківщина«, він бачив для свого рідного краю небезпеку і від старої Франції, а ще більше від революційної. Тому завзято працює як посол короля, щоб притягнути до коаліції Касельського ляндграфа й цілу зиму 1792-93 р. кермує громадженням запасів для союзних армій. В одному з листів тої доби він так характеризує своє відношення до війни й до Франції: »Французька анархічність і неморальності не може бути заразливою для спокійних, чеснотливих німців... Я очікую війну вже богатого років, її впливи корисні, вона викличе знов енергію й мужність, вона дасть нам новий імпульс до чину, вона збільшуватиме огиду до осоружної французької нації.«

Чи ж не дивні слова в устах німця, що один, здається, з цілої Німеччини, розуміє, що треба боротися не з »узурпаторами і безбожниками«, а з цілою Францією, яка вступає на шлях, грізний для сусідів. Йде не про ідею легітимізму в першу чергу, а про одвічний спір гальсько-германський, що його знає вже Тациг, в цілій остроті й силі.

Коаліція не мала успіху й війну програла. Інакше не могло бути. Проти могутньої ідеї, яка запалила французький народ, проти вибуху національного почуття, що викликала у Франції коаліція проги себе — не змоглася тодішня Європа на рівновартісний підйом духа. Голі й босі, але натхнені волею перемоги, французькі »патріоти«

здобулися на переможний опір численій і добре озброєній армії коаліції, якій не бракувало жадних засобів, крім ідеї боротьби її енергії проводу.

Штайн помилувся в оцінці війни, оскільки сподівався, що німці переможуть лише своєю чеснотою. Було ясно, що з французами необхідно інакше боротися: проти ідеї треба поставити ідею, проти принципу — принцип, проти натхнення — натхнення, а супроти озброєної нації виставити не байдужі війська рекрутчини, а такий-же самий озброєний народ. Та для подібного дужання ще не прийшла пора, її на всіх ділянках боротьби Німеччина мусила капітулювати перед Францією. Розділ Польщі викликав знов ривалізацію Прусії й Австрії, а Прусія лише тому вийшла щасливо з війни, що сепаратно замирилася з Францією. Хоч територіально вона її не понесла страт, а, навпаки, збільшилася, але економічні наслідки були дуже сумні. Богаті вестфальські провінції Прусії, що стали театром війни, сильно погерпіли від неї та французької окупації. Також і Клевська округа була окупована. Штайнові вже з дружиною (він одружився р. 1793) довелося вгікати до близького Везелю, а можеб і далі, якби не швидкий Базельський мир.

Незахищана в своїх ідейних основах, але економічно зруйнована, вийшла Прусія з війни. Треба було відбудовувати в першу чергу країну, погрібні були реформи, а до них не мав ніхто відваги, навіть король, що, маючи більше побожності, ніж державного розуму, не був прихильником реформ, які могли б обмежити його владу. Та все ж 1796 р. він призначає Штайна оберрези-

денгом всіх комор у вестфальських провінціях Прусії з осередком в Мінден.

Цікава характеристика, яку дає, перед відходом до Міндену, Штайновій діяльності, запрезентована йому від Веттеру адреса, в якій м. і. стоїть: »Була доба, коли мешканці Вестфальської марки бачили в радниках королівських камер не порадників, друзів і охоронців, лише холод, замкненість, недовіря й страх, що закривали серця. Тоді почала серед нас свою діяльність родина, яка високою чесністю, щирим патріотизмом, рідкосними знаннями, ніколи невгаваючою чинністю заслужила загальний подив... Щирість, любов і довіря звязують наше населення з теперішнім управлінням.«

VII

У ВЕСТФАЛІЇ

На новому місці очікувало Штайна непочате поле діяльності. Міністр Гайніц був його щирий прихильник, що завжди брав його в оборону перед недовірям короля до »вестфальських ідей«. У вестфальських провінціях переводить Штайн всі реформи, які дали в Клеве такі близкучі осяги: скасування внутрішніх митниць, нові тарифи, реформа податків, розбудова водяних і щосових шляхів (багатьох гостинців). Бажаючи скасувати шкідливі привілеї комунальних маєтків, більше зазнайомлюється Штайн і з селянським питанням. В Міндені, Равенсбурзі, Мекленбурзі й Лінгені селяни були ще в кріпацтві не лише на землях доменальних. Під впливом Штайнових реформ, подають доменальні селяни петицію коро-

леві про поліпшення їх долі. Вони ще не висловлюються за цілковите звільнення, але їх бажання говмачить за них королеві Штайн. Він пропонує особисгу свободу для всіх селян, віддати їм землі у власність або на вічну аренду, урегулювати селянські задовженості державною кредитовою інституцією. Король опирається. Він бачить, що Штайнові реформи принесли добробут і ще ні в чім не пошкодили державі, але від сих реформ так тхне зненавидженими республиканськими ідеями, вони такі противні його вузько-сюзеренній душі, що він не може згодитися з Штайновими проектами.

1797 р. Фрідріх Вільгельм II вмирає, а королем стає його старший син Фрідріх Вільгельм III. Хоч покійний і збільшив кількосно спадщину Фрідріха Великого, але своїм правлінням значно ослабив звязки між народом і короною. Не сповнившись покладених на нього надій, він своєю марнотратністю, двуличністю, смішною біготністю й фальшивим моралізуванням придбав собі богато антипатій. Сам про себе казав, що »має ремесло бути роялістом« і здійснював се ремесло так, що се привело державу на край економічної й соціальної руїни.

Прусія вимагала реформ у всіх ділянках життя. Потребувала їх тим більше, що ворог під боком реорганізувався, зміцнювався: Франція прямувала до Наполеона. Але крім Штайна ніхто, здається, не розумів небезпеки. Король тільки на насирливі поради Гайніца згоджується на реформу селянського положення, та ѹ то лише у відношенню до доменальних селян. Поміщицькі селяни залишаються ще закріпощеними. Але частковий успіх має величезне значіння, бо є зраз-

ком, по якому швидко піде звільнення всього пруського селянства.

Тоді цілком викристалізуються Штайнові погляди й характер як патріота й політика. Як людина, він сформувався вже давно, може осагочно тоді ще, як вирушив з під родинної стріхи, на університетські студії. На Штайнові вже тепер знати, що се не аби яка людина, що їй суджена ще велика й творча чинність. Цікавий його тогочасний лист до князя Люї Фердінанда Пруського, племінника Фрідріха Великого, в якому він, між іншим, відкриває сій талановитій людині своє *credo*: »Правда, що фільософський дух, який узагальнює взаємовідносини, а окремішність річей обєднує єдиним принципом, або одним найвищим зоровим кутом, є тим типом духу, що характеризує велику людину; але вона мусить зеднувати з тим духом міць характеру, яка за спокійних часів викликає охогу до праці, впертість в усім, що впливає на її удосконалення, а в добу чину дає необхідні моральні сили, щоб напружити духа й тіло і змогтися на порив, якого вимагають обставини. Якраз недостача характеру, перекинула в революції богатьох чеснотливих і освічених мужів, от як Мунье, Берга, Байї, з жирондистів Кондорсе, Роляна, одних гнала на вигнання, а другим призволяла впасти під партійним ножем. Але була се й сила характеру, яку звать ентузіазмом, що закладала трони каліфів, що через стремління до богацтва, любов до слави, нахил століть до авантурних пригод, одушевляла еспанських завойовників Америки й переможців-буканірів! Думки, варті героя!

Новий король не викликав Штайнового нахнення й зайвих ілюзій. Штайн знов, що ся лю-

дина ще більш гремтить над своїми прерогативами володаря, ніж його батько; бачив, що се людина вперга, нерішуча їй дрібничкова, що оточує себе такими ж самими особами. Але Штайн ніколи не утотожнював батьківщини з її королями й все залишився вірним монархічній ідеї, хоч чим далі, тим більшу мав у душі огиду й погорду до такого короля.

VIII

ШТАЙН В МЕКЛЕНБУРЗІ

Покликаний королем до Берліна на нараду про вестфальські реформи, відвідує Штайн Мекленбург і знайомиться з положенням краю, таким гіповим для цілої північної Німеччини. Про свої вражіння з сумом пише: «Зовнішність країни не подобається мені так само, як і північний імлистий клімат, великі сторожі, що стоять на значній частині пасовиськ і вигонів, малі поставами люди, виключно робітники, під гнетом кріпацтва, рідкі площі, заставлені добре збудованими дворами, — одним словом, однomanітність, смертельнатиша, відсутність життя й чинності ширяє над усім і придавлює мене та хвилює. Житло мекленбурського шляхтича, що ніби повинен турбуватися, поліпшити стан своїх селян, здається мені печерою хижака, що вколо себе все нищить, оточуючися гробовоютишою». Ось Прусія. Ось її тодішнє положення.

Друга прогифранцузька коаліція європейських держав при найдіяльнішій участі Росії й Австрії, скінчилася теж невдало. Прусія не приймала в ній участі. З одного боку вона не

мала засобів, а з другого нерішучий король не знов на яку ногу стануті в політиці. Випадково ся нерішучість була корисною. За свою нейтральності і за лівобережну частину Вестфальських провінцій, одержала Прусія інші, колись імперські провінції, а в самій Вестфалії головно духовні маєтки: капітули її епархії в Пaderборні, Герфорді, Ессені, Вердені. По розпаді Священної Римської Імперії, то взагалі була доба менших і більших медіатизацій, с.т. привілень і підрядковань менших володінь володінням більшим. В нових провінціях Прусії треба було перебудувати духовне управління на світське, перевести втілення його до законів Прусії. Як провідник сеї секуляризації, виказав себе Штайн цілковито на висоті завдання. Хоч був ворогом французької системи централізації і противником прусського бездушного гасла »все генералізувати«, все підрівнювати під один шнур, Штайн всежтаки дуже дбайливо ставився до місцевих окремішностей і традицій, все заховував з них ті, що могли бути на користь держави її країні. І ось »протестант і прусак« — два найбільші гріхи в очах нових громадян Прусії — він своєю вмілою уніфікаційною працею заслужує однодушні симпатії цілого населення, тим більше щирі, що загальне натхнення французькими »свободами« значно ослабло після практики підкупства її грабіжництва французьких »визвольних« військ.

Ставши 1803 ще її президентом доменальних палат в тих країнах, Штайн продовжує свої реформи. Ще недавно були вони »вестфальськими нісенітніцями«, а вже знаходяться люди, що хотять іти ще далі шляхом радикальних змін. Та Штайн залишається вірним своїм принципам ево-

люції й нефальшованого патріотизму. У відповідь на безудержну медіатизацію, при якій сильніші розхапували дрібніші імперські краї, він наприклад пише герцогові Насавському, що загарбуює дрібні лицарські права лише для себе, для маленької самостійної Насав, не бачучи перед собою майбутнього цілого німецького народу: »Німецькій незалежності й самостійності злуга незначних володінь імперського лицарства в малі території буде мало корисною. Якщо сим вчинком хочеться досягти для нації великої корисної цілі, то треба сі молоденці держави зливати з обидвома великими монархіями (Австрія й Прусія. Л. М.), від істнування яких залежить буття німецького імені«.

В тих обставинах се були майже пророчі слова, особливо, щодо істнування обох великих монархій. Ще Людовик XIV зве себе »традиційним ворогом« Священної Римської Імперії, даючи тими словами формулу франко-тевтонського антагонізму. Революція й Бонапарт її примінюють так само завзято й не менше свідомо. Ще простим генералом, засягнув Наполеон до історії Німеччини; ставши першим конзулом, почав уже поводитися з нею так, як ніхто з французьких володарів перед тим, а проголосивши себе імператором французів, скинув у глибоку безодню неслави німецьке імя і німецьку силу.

Та Німеччина сим мало цікавилася. Одні, як Гете олімпійським спокоєм, задивляються понад рівнем подій в якийсь величний космічний обрій, другі, як Фіхте, поринають в фільософічні абстракції, треті, як Шілер, мріють про »красу і гармонію« на передодні дня, що оберне Німеччину в »зруйнований Єрусалим«,

Третя коаліція, яка була власне виступом проти проголошення Наполеона імператором, скінчилася, як і дві попередні, хоч в ній брали спільну участь найбільші тодішні світові потуги: Англія, Росія, Австрія. Прусія лишалася останньою. Слабодухий король боявся її вагався між Наполеоном і коаліцією.

IX

ШТАЙН — МІНІСТРОМ

Влада пруська завжди мала великі турботи, через фінансове питання, яке вона віддавна вирішувала, закручуючи все більше податкову шрубу. Відсутність здібних осіб керувати ускладненим фінансовим життям держави давалося дуже в знаки, і хорій міністр фінансів Штруензее вибирає собі за помічника її наступника Штайна. Фрідріх Вільгельм III боявся Штайна, поважав і ненавидів — суміш почуття, що характеризує відношення нікчемності до генія. Всюди її завжди, деб не йшло про поширення Штайнової діяльності на цілодержавну чинність, він ставив опір як довго міг. Але її на сей раз мусів піддатися її покликати Штайна до міністерства в осені р. 1804. Так із кола провінціальних інтересів, силою залізної необхідності і своїх якостей, виходить Штайн на широкий державний простір.

Кінчився один етап Штайнової діяльності. Він був підготовив його для дальшої чинності. В сей час Штайн ознайомився докладно з економічними питаннями, але, головне, почавши та реалізуючи свої реформи її пляни, переконувався в їх життєвості, набував віри у власні сили, пе-

реймався духом провідника і вождя, привчався безкомпромісно служити одній ідеї: цілковитій відданості справі нації. Тому то вся його праця й реформи позбавлені механічності й трафаретності, зродилися з його творчого духа й любові, а не через потягнення пера. Тепер скристалізувався в нього і той погляд на майбутнє Прусії, що під його кутом він переводив всі свої послідуючі реформи й державну працю. »Штайн«, каже історик, »був переконаний, що в першу чергу треба, щоби Прусія перестала бути лише організацією сили, що є ціллю сама для себе, машиною, що нею в інтересах династії керують рутиновані бюрократи й політики без прямого стику з народом, без огляду на його душу й моральні основи«. Ось з якими наставленнями приходив Штайн до Берліну.

Штруензе залишав фінанси держави в досконалому хаосі й влада сподівалася, що сильна рука й дисциплінований дух Штайнів внесуть у фінансову політику порядок і ясність. З питомою їому енергією приступає Штайн до реформ по тому ж зразку, що дав такі корисні наслідки у Вестфалії. Переводить реформу соляного монополю (одного з найбільших прибуткових джерел держави), організує банкову справу, реорганізує мита й акцизи та закладає статистичне державне бюро. Ся чинність дає вже на кінці року збільшення прибутків і зменшення витрат в такій мірі, що король не ховає свого здивування. Але Штайн має ще час, щоб в літку р. 1805 зробити, своїм звичаєм, подорож до східних і південних провінцій — новоприєднаної частини Польщі — щоб на місці познайомитися зі станом їх промислу й економічного положення. Бо невтральна Прусія по-

чинала розуміги, що їй прийдеться таки воювати, а для цього треба винаходити нові джерела прибутків. Ся невдачна роль відповідальним тягarem лягала на Штайнові плечі.

На відношенні Пруссії до третої коаліції наймаркантніше підтвердилася мудра Макіявелева максіма, що »невгральним погорджує переможець і ненавидить подоланий«. Дійсно, відношення Наполеона до Пруссії є зразком призирливого відношения хоробrosti до трусливостi, міці до безсили, характеру до двуличностi. Імператор французів зовсім не вагається й не боїться провести свої війська через невгральну Пруссію, щоб розбити австрійську армію. Король ображаеться, але боїться й мовчить і лише заключає з Росією умову про посередництво між коаліцією а Францією. Але австлерліцький розгром так налякує прусаків, що королівський висланець Гавгвіц — особа, своюю слабодушністю достойна короля — підписує з Наполеоном союз і міняє деякі вестфальські провінції за Ганновер. До такого пониження Пруссія ще не доходила.

Результати Братиславського миру, яким закінчилася війна, були для німецької нації дуже сумні. Австрія стратила богато провінцій, а до того ще мусів Франц II відмовитися від тигулу цісаря Священої Римської Імперії. Тоді закінчив формально своє існування тисячлітній витвір німецького духа: *Sacrum Imperium Romanorum pattonis Tentonicae*. Нежигтевість їй признавали всі, але всеж знищення чужинецькою міцю глибоко діткнуло народню душу.

Друга монархія, Пруссія, — була також понижена, а дальшому упокоренню не передбачалося кінця. Бажаючи цілком знищити впливі Австрії

й Прусії на надренську Німеччину та поставити її в цілковиту залежність від Франції. Наполеон влітку р. 1806 закладає т. зв. Ренський Союз по договору між ним та володарями Баварії, Віртембергу, Бадену, Дармштадту, Клеве, Насав та кількох ще дрібніших. Наполеон стає протектором Союзу, а володарі в своїх володіннях осягають поширення й зміцнення централістичних стремлінь на французький зразок. Але зате мусять тримати для імператора французів, майже стотисячне військо, щоби приймати участь в його війнах, може навіть і проти решти Німеччини. Яка національна ганьба! Так під Францією опиняються найбільш історичні німецькі краї, де племкалася й росла німецька душа й традиція, де були ще недавно коріння Німецької Імперії! Але тепер, щоб знищити навіть саму пам'ять про неї, місто Регенсбург, колишній осідок імперського сойму, віддано Баварії. І ось, розірвана на три частини — дві пониженні й одну поневолену — Німеччина — опиняється в такому становищі, як було перед двома віками, за часів трицятрічної війни.

Лише ся терпка школа чужого панування починає ділати на Німеччину, викликає бажання боротьби, пробуджує поволі національну свідомість. Здається, досі нація вважала, що боротьба йде лише між монархією й республікою, між легітимістами й республиканцями, між королями й Наполеоном. І тому відношення Німеччини до революції й Наполеона було, за влучним виразом сучасника — »хижакько-запопадливе й трусливе«. Але ось р. 1806, Арндт пише свій новий патріотичний твір »Дух часу«, а Фіхте, швидко потім, в своїх »Промовах до німецького народу« починав кресати свій націоналізм.

X.

ЄНА Й ЗМАГАННЯ З КОРОЛЕМ

Нахабство Наполеона викликало в Прусії військовий настрій, а уряд не зважаючи на союз з Наполеоном, одверто виявляв бажання воювати. Штайн, в своїй невдячній ролі вишукування прибуткових джерел, мусів найближче бути до реальних виглядів на вислід близької боротьби. Хоч вони були не блискучі, але він не тратить мужності; так, по Австрийськім розгромі, коли з жахом чекали, що Наполеон кинеться на Прусію, а уряд стратив голову, він пише приятелю: «Треба оглядатися на великі історичні приклади й мати довіря в Провидіння». Довіря не бездіяльність... І Штайн подає на весні королеві свою пропамятну записку: «Уваги про шкідливу організацію кабінету й про необхідність утворити міністерську конференцію». В цій записці він гостро ставиться проти невдалої організації найвищого державного апарату, проти нездібних осіб на визначних місцях, напр. проти такого королівського фаворита Гаугвіца, яких він відважно й щиро окреслює, як осіб »фізично і морально спаралізованих, фрівольних, продажних, трусливих«, а їх діяльність називає »безконечним гешефттарством або розпустою«. Він пропонує королеві скасувати провінціальні міністрів, а натомісъ створити, відповідно до обставин часу, рухливий кабінет з п'яти міністрів, якими мусять бути люди чесні, здібні, працьовиті, патріотичні. Міністри самі повинні працювати й бути ознайомлені з своїм урядом, повинні сходитися на регулярні наради для координації праці, щоб іх співпраця

з короною була практична і корисна. Тоді лише »причини її особи, що завели нас на край безоднії«, пише Штайн, будуть подолані. Бо інакше можна очікувати, що »prusька держава або розпадеться, або позбудеться самостійності й цілковито стратить пошану й любов своїх підданих«. Записку кінчає Штайн своїми улюбленими історичними прикладами: »Хто уважно читає історію розпаду Венеції, упадок французької й сардинської монархії, той в тих подіях знайде дані, щоб віправдати мої сумні передбачення«.

Король, як кожна слабодуха людина, сими мужніми словами лише роздратувався. Монарх »з ласки Божої« не потребував вчитися в свого підданого, якого терпів біля себе лише тому, що потребував його, щоби стягав прибути. Але коли створено Рейнський Союз, на денний порядок приходять Штайннові загрожуючі передбачення. Проти Союзу виступає Штайн з проектом Північної Німецької Спілки, яка параліжуvalab ослаблення й загрозлення Німеччини Наполеоном. Але події вже йдуть швидче ніж політичні комбінації, і війна з Францією змушує короля йти на зустріч Штайнові. Розгром пруської армії під Єнною викликав грізний привид втрати самостійності, бо такого страшного обезсилення німецька могутчість не зазнавала вже давно. Страшного не тем, що армія була знищена, а територія страчена, не тем, що ворог загрожує Берлінові, з його військовими припасами, підтинаючи тим дальший збройний опір Пруссії, але тем, що владу й короля обхопили розгубленість і безнадійність. Все утікає на північ, не ставить ворогови ніякого опору, утікає без ладу і без думки. Лише один Штайн не тратить присутності духа. Йому завдя-

чусе Прусія, що збереглася державна скарбниця, яку встигає вивезти з Берліна до Штетіна, а потім до Кенігсберга, заховавши тим нації підклад до дальшої розбудови.

Якщо доля має покарати народ, то дасть йому слабодухого і короткозорого вождя. Такою карою для Пруссії був безперечно король Фрідріх Вільгельм III. Лише тепер, на вигнанні, він йде назустріч Штайновим пропозиціям і хоч нерадо, але звільняє з міністрування свого улюблена Гаугвіца. Хоч решта осіб не усунено з королівського дорадництва, але Штайн не відмовляється від праці й в новому кабінеті стає міністром скарбу і внутрішніх справ. Але надії на дальшу реорганізацію кабінету він не залишає і в тім напрямку впливає на короля. Свої обовязки хоче виконувати самостійно, не оглядаючися на симпатії чи антипатії оточення, керується лише добром держави власною честю. Та король, як кожна дрібничкова людина, безперестанно втрачається в його компетенцію, як міністра скарбу, і жадає неможливих сум грошей. Штайн рішучо ставиться проти королівського марнотравства й конфлікт готовий. Останній тиждень на межі двох літ, 1806 і 1807, є найтрагічніший в Штайновому житті. Ціла Прусія захоплена ворогом, король мусить втікати з Кенігсберга ще далі на північ — до Мемеля, сам Штайн хорій, в родині теж смертельна хорoba. А подражнений, роздратований його опором, король посилає йому довгого листа, дрібничкову й глупу ненависть до людини, якій так богато зобовязаний.

Він характеризує в своїму листі Штайна, як »сварільного, впертого, химерного й неслухняного

слугу держави», що керується лише »вередливістю, пристрастю, особистою ненавистю й подразненням« і кінчить, що коли Штайн не схоче змінити свою поведінку, то »держава не може мати ніякого розрахунку на Вашу дальшу службу«. Підписано: Фрідріх Вільгельм.

Закидати генієви неслухняність може лише нікчемність. З великою гідністю відповідає Штайн. Він не виправдується, бо не має за що, а головно нема перед ким. Він лише просить звільнити його від обовязків, і король швидко, як сим разом без вагань, погоджується. Штайн сповіщає листовно своїх співробітників, вищих урядовців, про своє звільнення, наводячи відповідні уступи королівського листа й після мужніх слів оборони, кінчить: »Я радо повертаю до приватного життя з чистим сумлінням і незаплямленою честю, не супровожджений передчуттями, які упадок монархії й нещастя населення мусять викликати в кожного німця...«

XI

ТІЛЬЗІТ І УПОКОРЕННЯ ПРУСІЇ

Залишатися жити далі в Мемелі, бути й далі безсилим свідком чинності тих людей, що дозвели пруську державу й німецьку націю до цілковитої згуби, було для Штайна неможливо. Він залишає Мемель і переїжджає до Данцига. А війна продовжується далі з тим самим неуспіхом. Армію, що нею керує 20 генералів з загальним віком 1400 років, всюди бить. За Єнським розгромом і Аверштедтською поразкою приходить не-

успіх російсько-пруської армії в Ейляв; неуспіх тим більший, чим більші покладалися надії.

З Данціга через Берлін іде Штайн до Насав, де знаходитьться його маєток. Але він тяжко переносить свій вимушений відпочинок; його можна усунути від діяльності, але не діяльність від нього; його не залишають пекучі думки про майбутнє прусської держави й німецької нації, думки про конечність реформи не лише цілого апарату держави, але й виховання нових людей. »Я переконаний, — пише він пізніше Гарденбергові, — що необхідно розірвати ті кайдани, якими бюрократизм спутав розвиток людської чинності. Треба знищити сей дух запопадливості, брудної вигоди, ту привязаність до механічності, яким є просякнута форма правління. Нація мусить звикнути до того, щоб керувати своїми власними справами й вийти з дитячого стану...«

Тут Штайн пише знов нову пропамятну записку: »Про доцільну організацію зверхніх та провінціяльних скарбових поліційних урядів в пруській монархії«. Се дуже широко закреслений плян державної конституції, в якім не занедбані ніякі, навіть чужонаціональні, складники, що в спільному розвитку мають допомогти зміцнити державу. В своїй безчинності Штайн навіть починає плянувати переход на службу до російської влади, де його знають і високо цінують за талановитість і знання. Але міністерська гризня в залишенному Кенігзберзі, сподівана перевага впливів на короля Штайнового приятеля Гарденберга, проганий бій під Фрідляндом і відвернення Росії від Прусії, змушують Штайна вичікувати. Прусія покинута останнім союзником, якого, правда, вона також колись залишила, не має

вже ніяких надій і мусить 9 липня 1807 підписати в Тільзіті мир. Але ще перед переговорами ставить Наполеон королеві ганебну умову: вимагає усунути міністра Гарденберга, єдиного може, крім Штайна, патріота й непідкупленого дорадника короля. Сеї особи Наполеон боїться: він краще буде сорок років воювати, ніж провадити перетрактації з Гарденбергом. Трусливий король погоджується, але, йдучи на вигнання, Гарденберг робить йому останню прислугу: радить королеві знов покликати Штайна, як єдину людину, що може вивести державу з нещастя. Король, здається, бачить необхідність Штайнової праці й пропонує йому міністерство закордонних справ, але хорій Штайн мусить відмовитися, хоч видувавши, згоджується віддати себе знов до послуг корони.

Під кінець війни був Наполеон, властиво, володарем цілої Прусії й легко мігби звязати її з Францією так тісно, як Ренський Союз. Але замісць того він повернув її, хоч і переполовину, в межах 1772, пруському королеві, а Росія за свою зраду була відшкодована частиною польських земель. Доказавши сим чином переможенному королеві свою великудушність перед цілим світом, Наполеон фактично поводився з Фрідріхом Вільгельмом, як з своїм васалем, а з його землею, як її справжній володар. Щоб забезпечити виконання умов миру й унеможливити Пруссії опір в майбутньому, забороняє її збройтися, будувати твердині, а для догляду за сим залишає в Прусії окупаційну французьку армію. Oprіч того Прусія мусіла приступити до т. зв. континентальної системи, с. т. до блокади Англії, щоб підривати її торг. Тоді стане зрозумілим, як міцно,

вдавалось, забезпечив собі Наполеон владу над сею державою, як тримав у руці її силу та її духа.

З Тільзітського миру велика була радість у Франції, і глибокий смуток огорнув Німеччину. Для тодішніх народних настроїв дуже цікавий випадок, що стався в окупованому французами Берліні. На звістку про Тільзітський мир, один столяр виставив ілюміновану труну з написом: «Тут спочиває той справжній — знаний і незнаний мир». Німеччина лежала в труні, а Наполеон закопував її ще глибше.

Зараз же по Тільзітським мирі, з відібраних від Прусії на лівому березі Лаби земель та з кількох інших німецьких провінцій, створив Наполеон нову державу — Вестфальське королівство, яке віддав своїму братові Жеромові. Гос्य вкуп з Ренським Союзом, в безпосередній залежності від Наполеона, опиняється тепер третина німецького народу: територія, з 14 міліонами майже виключно німецького населення, стає полем для Наполеонового впливу в усіх ділянках життя. Всюди заведено централістичні норми французької управи, загальну військову службу, Наполеонів кодекс, звільнено селян з панщини.

З сумом глядять князі, що реформи, яким вони так довго опиралися, переводить в життя чужинець для власної користі. Нарід стогне під тягарем нечуваних податків, під »даниною крові«, під твердою рукою чужинців. Наполеон не був тому винен. Чиж не сама Німеччина своєю безсилою провокувала переможця, щоб її підбив? Чиж ясному духу французького мислення не був викликом безфоремний витвір німецького генія: Священна Імперія? Чиж, нарешті, вся га-

небна поведінка її володарів не управлювалася Наполеона до тої погорди, яку до неї відчував і яку їй виявляв, як переможець?

Не дурнож сам таки німець, непогамований публіцист того часу Йозеф Герес вкладає, в одній своїй сатирі, Наполеонові в уста такі слова про німців: «Ані один нарід не був такий легковірний і ніодин інший на землі так нерозсудний... Вони зреクリся себе й своєї власної крові, щоб — собі на ганьбу — тримати зі мною... Найбільший тріумф своєї величі святкували вони тоді, коли я, ставши на їх чолі, завалив ними самими їх державу. Пізнавши їх, я завжди зневажав їх і трактував як лъокаїв».

XII

ЗНОВ ПРИ ПРАЦІ

Перепоєний соромом і болем, подорожує Штайн з Насав через Франкфурт на Майні до Ваймару. При герцогському ваймарському дворі, що стає тоді осередком духового життя Німеччини, має нагоду переконатися, що в тім житті сталася радикальна зміна. Дійсно, навіть колишній космополіт, натхнений Наполеоном Гете, не ховає свого огірчення ї сорому. А по дорозі бачить Штайн, як грабують край зарозумілі переможці і відчуває на собі чванливість і зухвалство чужоземного пана. Через Берлін Штайн знов відіздить до двору в Мемелі ѹ там зустрічається з Фрідріхом Вільгельмом. Він знаходить короля дуже пригнобленого, бо зрадили його довіря колишні дорадники. І коли передше король не довіряв йому на кожному майже кроці, то тепер

дає необмежену повновласть: доручає, як першому міністрі, керувати всіми цивільними справами держави. Разом з тим Штайн стає членом військової комісії; таким чином в його руках зосереджується всебічна організація державного життя: від нього сподіваються чуда.

Рішучо й без проволоки, приступає Штайн до тої праці, яка так довго на нього чекала. Вже через чотири дні по своїм офіційним призначеню першим міністром, виходить випрацьований ним закон проувільнення селян від кріпацтва. Се перший крок до популярності влади й короля серед переважаючої більшості населення Пруссії. Потім переводить організацію фінансового рахівництва в державі, проголошує свободу ремесел, обмеження цехового устрою, пекарської монополії й нарешті доходить до реорганізації самої королівської ради: давний Штайнів задум.

Але швидкий темп реформ неповоротним мозкам старих королівських підшептувачів здається майже революцією. Знов пускаються в рух таємні спружини інтриг, король знов вагається, ѿ Штайн передбачає, що ось-ось йому прийдеться покинути реформи й цілу свою діяльність. В ті рішаючі часи з придворних кол лише короля Люїза, єдиний, здається, мужчина серед тодішніх Гогенцолернів, підтримує Штайна. Пише йому: «Благаю Вас, майте лише терпець на перші місяці... Благаю Вас в імені короля, батьківщини, своїх дітей, себе самої. Терпцю!» І Штайн кріпиться ѿ працює далі.

XIII

РЕФОРМИ СТАНІВ

Подолана і понижена Прусія не наситила Наполеонової ненависті до неї. Але від рішучіших проявів зasadничої нехіті, імператор стримувався. Наполеон мабуть сподіався, що поступ дезорганізації й розкладу німецької нації, приведуть і пруську державу до того, що вона впаде, як стиглий овоч до його ніг. Однаке помилився; помилився фатальною помилкою цілого свого життя: в своєму імператорському космополітизмі, він не доцінював національних імпульсів у житті народів, з якими зударялася його анаціональна ідея. І, хоч на перший погляд, здавалося, що гармати Єні й Аверштедту були прощальним салютом над гробом пруської держави, але в дійсності вони збудили її та цілу Німеччину з летаргічного сну. Нові люди запальної вдачі або раптово вибухлих національних амбіцій, як Герес, Фіхте, Арндт і ін. стали герольдами нових національних ідей. Штайн — в своїй діяльності — став їх інспіратором і реалізатором.

За першим кроком реформ — свободи селянства — льогічно прийшов другий: зміцнення селянства. Такого кроку, тепер настирливіше, ніж колинебудь, вимагав державний добробут. На новий хліборобський стан мусіло пересунутися багато з фінансових тягарів, що передше тяжили на інших станах. А фінансова політика вимагала щодалі більших жертв, бо мусіла задоволити дві головні засади: заплата контрибуції й віdbudova kraiini. Ce вимагало не лише кольosalnoї

праці самого Штайна, але й доцільної організації цілої фінансової управи. А та діяльність відбувалася під заздрісним оком королівських шпиків, під наглядом недовірчого короля й під натиском з боку чужинців-французів, від яких генерал Дарю, був Наполеоновим оком над окупованою пруською державою.

Поки французи залишалися панами Берліна, королеві соромно було повернати до столиці, але на початку р. 1808, він вибуває з Мемеля до Кенігсберга, мов крок за кроком підкрадається до Берліна. По дорозі він переконується на власні очі, в якому сумному стані сплюндовани провінції й ще більше тримтися перед Наполеоном. Він навіть не протестує проти заміру заручин 12-літнього кронпринца з 7-літньою доночкою Жозефа Бонапарта, неапольського короля, чекаючи від сего акту великих користей і примирення з Наполеоном. Лише рішучий спротив Штайна відвернув короля від сего проекту, залишаючи австрійському ціареві честь перевести подібний, ще може більше сервільний чин на його власній доноці.

Нова війна, що вибухла в Еспанії, як протест проти французького насильства й як боротьба за власну самостійність, відвернула на деякий час Наполеонову увагу від німецьких справ, але змінила французькі контрибуційні вимоги. Штайн мусить виявляти максімум зусиль, щоб договоритися з Дарю, бо стягати податки з королівства чим далі, тим тяжче, а нових джерел прибутків не було. В половині року Штайн ділиться з дружиною своїми вражіннями щодо гospодарського стану держави: »Terпіння сеї країни нестерпне, а кількість підупадаючих та бід-

ніючих родин з кожним днем зростає; землевласники, фінансісти, пенсіонери, урядовці — всі придушені військовими контрибуціями, квартирноками, панщиною, тощо, а наслідки неперебачені. Все родинне й суспільне життя буде знищене; мимо того привязаність нації до її володарів велика й дозволяє переносити без нарікань нестерпний гніт».

Здається, се був уже вершок крізи, бо незабаром починають виявлятися корисні наслідки фінансових реформ, які надзвичайно підсилив зрист добробуту селянства через вмілий розподіл землі й через кольонізацію. Штайн розумів, що селянство мусить стати підкладом національної сили, тою основою, на якій виросте й розбудується держава. Підсилення хліборобського стану, піднесення його до державно-творчого рівня — ось та провідна ідея, якою він керується при своїх селянських реформах. Міркував Штайн без помилки, бо, ставши зразком для подібних реформ в цілій Німеччині, вони виправдали всі надії, що покладав на них. Вониж знаходять своє льогічне завершення, більш ніж за сто років, коли третя німецька імперія переводить в життя ідеї дідинного селянського маєтку.

Німецькі міста, колишні гордощі й міцні суспільні організми, вузько замкнені в своїх інтересах і патріційсько-регіональній відокремленості, включає Штайн в систему державного організму. Новим законом, виданим в листопаді р. 1808, зрівнюються в правах всі мійські мешканці, але все ж не касуються традиційні цехи. Тепер всі міщене мають право на участь в мійському самоврядуванні, й колишні вузькі цехові рамки поширяються до справжньої співпраці

з державою. І тут Штайнова реформа була зразком для цілої Німеччини і не stratiла свого значіння й досі.

Шляхта, сей безперечно-могутній чинник в розвитку Німеччини, загубила була, за довгий час свого упривілейованого становища, bogato зі свого значіння. Її роля в новій державі малаб бути цілком іншою, їй до сеї ролі хотів привести її Штайн. Сам шляхтич і носій найкращих традицій німецького лицарства, він все таки не перецінював державної ролі шляхти. Не бажав приносити її в жертву інтересів нації й держави, що блискуче їй доказав, визволивши селян з кріпацтва. Штайн хоче бачити шляхту не замкненою у вузькім просторі середньовічних кодексів і привілеїв. Він хоче, щоб свої чесноти, плекані віками, вона несла в життя, підpirала ними інтереси нації й держави, а не лише свого стану. Йому щастить показати шляхті іншу путь діяльності, ніж військова й дипломатична карєра. Йому щастить започаткувати, через власний приклад, її участь в нових формах державного й суспільного життя, куди загалом шляхтич їшов неохоче, рахуючи цивільну діяльність незгідною з поняттями про лицаря.

Разом з тим Штайн міцно підтримує розвій освіти й культурний поступ. Сам технік-самоук, він розуміє важу науки й високо цінує її ролю. Його впливам і заходам завдячує Прусія відкриття в Берліні р. 1807 університету, куди перейшли, зі страченого Прусією університету в Галле, кращі наукові сили: Вольф, Шляйермахер, Ерлянгер і інші. Не минає його увага ані католицької, ані протестантської церкви, ані найвищих кол королівського оточення й навіть са-

мого короля. Діяльність і ролю кожного складника держави він міряє, крім мірил чести й гідності, ще мірилом національної вартості. Не дурнож на поздоровлення короля в день його народження, поздоровлення, піднесеного в французькій мові, відповідає він в імені короля представникам станів: »Його Величність сподіється, що німці будуть писати своїому королеві по німецьки, а не послуговуватися чужою мовою«... Слови, що були звернені в першу чергу проти самого Фрідріха Вільгельма, що соромився власної »хлопської« мови.

Своїми реформами втручався Штайн в усі сторони німецького життя, бо мав одну лише ціль: оживити загальний дух німців, викликати заворожені в них сили й знання, й свій ідеал нації й держави перетворити в однородну дійсність німецького буття. Йому була чужою безтрадиційна ідея загального народнього представництва, зреалізована французькою революцією. Він, обмежуючи шляхту й цехи на користь міщан і селян, був великим прихильником корпораційних звязків, бо розумів і цінував їх ролю, ролю носіїв національних традицій і як ґрунт, на якому треба плекати поняття обовязку й чести. Він стремів, щоби створити таке народне представництво, в яке, шляхом реального житєвого добору, через корпоративні установи, попалиб найкращі. Він відчував, що тому запорукою може бути такий устрій держави, який буде еволюційно вязати націю сучасності з її минулім і будувати майбутнє Німеччини на расових основах німецької духовості й тисячолітніх традиціях. Щойно тепер сей Штайнів національний теста-

мент — ідею корпоративної держави — пробує реалізувати німецький народ.

XIV

РЕОРГАНІЗАЦІЯ АРМІЇ. ТУГЕНДБУНД

Крім справ внутрішніх реформ, Штайн, як член військової комісії, взяв горячу участь в реорганізації й розбудові прусської збройної сили. Хоч він і не був вояком, але мав одну незамінну якість військового вождя: умів вибирати собі підлеглих і ставити відповідних мужів на відповідні місця. Прусська армія таких мужів потребувала. Зорганізована колись Фрідріхом Великим на загальнім тоді принципі вербунку вояків, на безтерміновій службі, на привілеях шляхти виключно обсаджувати старшинський склад, не по заслугах, а лише по роду, — була та армія міцна, поки мала проти себе анальгічно зорганізовані армії, от як російську чи австрійську. Але ся організація, з бігом часу і зміною міжнародних обставин, стала шкідливою, особливо коли прийшло до зудару з модерною військовою силою Франції, що була збудована на участі всього народа в безклясовім війську.

I тут Штайн доказує королеві необхідність реформ, що починаються усуненням старих, вісімдесятлітніх керовників війська. На чоло військової справи він висуває давно знану йому й цінену людину, свого приятеля генерала Шарнгорста. Сей молодий мужчина, що здобув свою рангу не канцелярійною працею, а особистими заслугами в численних боях, імпонував цілому війську хоробрістю, ясністю військового світо-

гляду, безсторонністю. До него досгроювалися його товариші по зброй Гнайзенав та Гральман своїми знаннями, хоробрістю й безкомпромісним патріотизмом, та енергійний Штайнів помічник у військових справах міністр Бойен.

Ось ті одиниці, що іх дібрав і виховав Штайн до розбудови армії: ряд славних імен від Шарнгорста і Бліхера аж до славного творця модерної військової науки Клявзевіца. Як вони ставилися до Штайнової особи, знати хочби з тої характеристики, яку йому, цивільній особі, дає вояк Шарнгорст: »Я знаю лише дві людини, що зовсім не знають людського страху: се міністр Штайн і генерал Бліхер«. Яка близькуча характеристика в устах безстрашного!

Цікаво, що основні реорганізаційні принципи армії теж випрацював Штайн: необхідність всіх громадян виконувати військовий обовязок, принцип льосування, запасові частини ляндштурму. Його думки його співробітники переводили в життя.

Наслідком тих реформ було те, що Прусія за рік по Тільзітськім мирі, не зважаючи на всі заборони, знов мала 50-тисячну армію, добре вищколену й озброєну, півтори тисячі важких гармат і шість твердинь. Вже почав виготовлюватися й плян повстання проти окупантів-французів. Рахували на поміч Англії й Росії, сподівалися на невдачі французів у еспанській війні, на загальне повстання не лиш у відірваних від Пруссії провінціях, але й в Ренському Союзі й Вестфальському королівстві, де французыка влада була зневиджена.

Пляни сі були життєві й природні, бо мали за підклад, як розбуджену національну свідомість

німців, так і зростаючий чужинецький гніт, що ціле німецьке життя хотів підпорядкувати своїй волі. Дійсно, не лише Прусія, але загалом Німеччина вкрилася сіткою таємних товариств, що плекали любов і вірність до батьківщини й ненависть до чужинців. Серед них виділяється славний «Тугендбунд», основник якого Гайнріх Барделебен пише Штайнові: »Над все мені дорога батьківщина, і тому, без застережень заприєгаюся сій людині, що від її найвищої мужності, енергії, безоглядності й патріотизму можу очікувати для рідного краю знов кращої майбутності й давнього блеску«. Се не були порожні слова. Близьке майбутнє довело, що так мислив і хогів чинити кожен німець. Вплив тих союзів був надзвичайний. Покищо вони приготовляють перемогу. Через пару років вони ту перемогу здійснять. Тому й Штайн, перша людина в державі, тримає з ними звязок. Се — ті сковані пружини народної душі, які він мусить знати, щоби в потрібну хвилину вміти ними маніпулювати.

Стає зрозумілим, чому Штайн досягав таких блискучих результатів своєю діяльністю. Він бо не оминав ніодної сторінки німецького життя, щоб не ознайомитися з нею, а потім включав її в схему будови німецької нації. І там, де одні були героями енергії, другі — відданості, треті — посвяти й послуху, там був він керовником тих героїв, спрямовуючи їх чин до єдиного річища нації й перемоги.

В своїй записці про прусську політику, яку Штайн подає королеві в серпні р. 1808, він вже ставить перед ним близьку для розрішення ділему: або війна проти Франції або занепад. Але король більше полягає на поміч зрадливої Росії

й єгоїстичної Англії, ніж на сили власного народу, від яких Штайн в першу чергу очікує звільнення батьківщини. Бо тодіж пише він: »Війна повинна вестися, щоб звільнити Німеччину, самими німцями.«

XV.

НА ЧОРНІЙ ЛИСТІ НАПОЛЕОНА

Горячкова чинність Штайна й її успіхи доти толерували французи, доки влада сповняла свої фінансові обовязки. До того ще Наполеон, занятий еспанськими справами, не мав часу та й не хотів близьче приглядатися до діяльності людини, яку він вважав лише за здібного фінансиста. Але все ж, щоб тісніше притягти Прусію до Франції, він пропонує їй приступити до Рейського Союзу. Король відмовляється й підготовка до війни, що ось-ось має вибухнути, йде прискореним темпом.

Але настає несподівана подія. 21-го вересня р. 1808 оголошує »Монітор« Переходженого Штайнового листа до графа Вітгенштайна, в якому він висловлює думку, що незадоволення в Вестфальських провінціях треба підтримувати й тим живити опір проти французів. Листа передруковують французькі часописи з своїми коментарями, що мовляв Штайн, як підданий вестфальського короля (його маєтки були в Вестфалії) має бути покараний за державну зраду принайменше конфіскатою своїх дібр.

Лист викликає могутній відгук. У Франції Штайна ненавидять, в Прусії його популярність стає загальною. Французька влада робить слід-

ство, проти Прусії озиваються все гостріші голоси. Король вагається: він не хоче зараз же розпочати війну й не хоче тепер залишигися без Штайна, що пропонує свій відхід від влади. Хібаж на офіційному становищі першого міністра може він продовжувати тепер свою діяльність?

Вся Прусія стоїть за Штайном. В ньому бачать героя. Всі стани через пресу й депутатії висловлюють свою солідарність з ним. Він тепер для народа дійсно камінь, Штайн, Ur=Granit=Stein, Grundstein, Edelstein, як характеризують його в віршах. Але політичне положення ускладнюється і погіршується. На Ерфуртському побаченні Александра російського з Наполеоном обое стоять за мир і непорушність кордонів. Чого могла чекати від війни Росія? А Франція потребувала вільної руки в еспанській війні, що їй не передбачалося кінця. Отже Прусія з своєю жадобою свободи і відплати залишалася на власні сили. Що її ізольованість Франція швидко використає, було цілком зрозуміло. Не дурнож Наполеон не міг стриматися від погрозливої думки, що »між Прусією й Францією не може бути й місця для жадних добрих взаємин; бо справа є непоправно зіпсована«.

В такій ситуації Штайн на прикінці листопада р. 1808 перестає бути міністром і покидає Кенігсберг серед загального огорчення й жалю з причини його відходу. Перед самим відїздом в тісному колі своїх співробітників, залишає він записку, в якій торкається провідних ідей пруської політики. Констатуючи загальний поступ усіх станів, він закликає до витревалості на вже започаткованім шляху розвитку. Кожному стану зокрема — селянству, міщенству, шляхті, війську,

— він витичує іхні напрямки. Згадує зокрема молодь, на яку покладає великі надії. Всім він ставить ціль: плекати вірність і любов до рідного краю й короля через чесність, силу духа, шляхетність. Ніякої горечі немає в записці. Особисті амбіції не згадуються; вони в Штайна були все на службі батьківщини.

Записка зробила велике враження в Кенігсберзі й швидко розповсюдилася по цілій Німеччині, ставши відомою під назвою »Штайнового тестаменту«. Ніодин інший прояв політичної думки не мав у ті часи такого значіння, як сей »заповіт«. Його національно-життєва роль не промінула ще й досі.

Поладнавши німецькі справи, Наполеон відіхав до Єспанії. Та мабуть лише Штайнова особа не давала йому спокою. Бо ось вже під Мадридом видає він свій славетній наказ: »Названий Штайн, що намагається викликати заколот в Німеччині, проголошується ворогом Франції й Ренського Союзу. Маєтки, які згаданий Штайн може мати в Франції або в землях Ренського Союзу, конфіскуються. Згаданого Штайна, якщо його захоплять наші або союзні відділи, требаувязниги. 16-го грудня р. 1809«. Підписано: Наполеон.

Сей наказ застає Штайна в Берліні. І ось, непевний в своїй безпеці навіть на власній землі, Штайн залишає столицю й у великій таємниці і з поспіхом скеровує свій шлях до Австрії.

ПАТРІОТ ПРОТИ УНІВЕРСАЛІСТА

Рідко яка інша сторінка європейської історії в XIX віці дихає таким зasadничим противенством, як сторінка німецької боротьби за визволення. Антіномія німецького й французького духа, загострюючись бігом століть, досягає в цій добі свого зasadничого скристалізування. А символами сього були ті дві особи, що, стоючи на шпиллях своїх рас, зконцентрували в собі весь їх патос, цілу їх принципову окремішність, їх стихійну ментальність — сі дві людини: Наполеон і Штайн. І в причаснім захопленні придивляємося ми до сього двобою, де програна особи є програною нації.

Наполеон не був французом. »Французькому народові«, каже Буасі, »належить він не в такій мірі, як французькі королі. Не може бути сумніву, що він любив Францію. Але не по рідному, а скорше, як коханку«. Се — правда. Та з французькою нацією стотожнювала його одна, спільна йому, риса романського генія: ясність і логіка поставлених цілей та нестримний патос їх реалізації.

В тім був Наполеон справжнім вихованцем французької революції, яка ніколи не хотіла заспокоїтися своїми перемогами в себе вдома, але палала бажанням пронести їх на весь світ. Бонарпарт влучив саме той момент, коли з гасел »свободи, рівності й братерства« почала вже облізати фарба всесвітянства, але роздмухане ними полум'я боротьби, інвазії й перемоги палало ще в кожному французькому серці. Він лише ске-

ровував се, тепер вже чисто французьке полумя, туди, куди кликала його майже романська жадоба універсальності. З дрібних куснів національних металів, без ладу й складу роскиданих по мапі світа, mrіяв він викувати монолітний бльок універсальної держави хаосу, хотів натхнути духом французької ясної льогіки. Мабуть бреніла в нім луна несмертельних Цезаревих mrій. І в тому імперативі романської душі вони, як найбільше пасували одне до одного: Наполеон і Франція.

Може тут і нагода, що в Наполеоні знайшла Франція свій досконалій відгук; але якби її не було, то його анаціональна душа створилаб собі нову Францію. Якби не було Могомета — він мігби ним стати, якби не було Льойолі — він заклавби орден езуїтів, а якби не Александр — звоювавби Індії. А так Франція була дійсно його коханкою, але він опановував її такою любовю, що якби всі були подібними коханцями, то світ складавсяб з героїв.

Штайн був повною протилежністю Бонапартові. Німець з діда-прадіда, шляхтич від поколінь, вихованець столітніх традицій, він ніколи не був одірваний від своєї раси. Всім буттям свого роду й власної істоти звязаний був з Німеччиною, як дитина з матірю. Тому й любив він її, як матір, тому й зявляється вона йому об'єктом пошани, любові й навіть обожання. Щоб забезпечити її славу, міць і тревалість, він готовий не лише офірувати сили свого духа й тіла. Він готовий навіть власне імення покрити забуттям, лишеб її забезпечити вічність. На сих висотах самопосвяти народня душа заслонює йому його власне я.

І в той час, коли Наполеон хоче слави й блеску для Франції лише тому, що вони є заразом і славою »імператора французів«, то для Штайна слава, честь і бессмерття нації є самовистарчаюче без огляду на власну особу. Тоді, як Наполеона всеж можна мислити поза межами французького духа — Штайн є можливий лише в рамках німецької національної душі.

В боротьбі стояли проти себе майже рівновартісні духові сили: енергія, воля, свідомість власних цілей. Лише Штайн значно перевищував Наполеона своїм моральним підкладом, що сягав аж на дно національної душі, яка все прагне свободи й бессмертя. Ся моральна основа німецької боротьби зрівноважувала нерівні матеріальні сили переможця й подоланого. Навпаки, переможеній німецькій нації вона ще давала й перевагу віри у власну правду.

І знов у сій боротьбі, як нераз перед тим в історії, стали змагатися, в особах тих велітів, дві сили: універсалізм космополіта Наполеона й індівідуалізм патріота Штайна. І кожен з них мав перед собою достойного себе ворога.

XVII

НА ВИГНАННІ

Вражіння від Наполеонового приказу було надзвичайне. Що значило, що переможець зпід пірамід, Маренга, Австерліцу, Фрідлянду, Ени, володар Франції, Італії, Голяндії, Швайцарії, половини Німеччини й Еспанії, так злякався прусського шляхтича, що застосовував до нього міру,

якої рідко примінював і до своїх найбільших ворогів?

Штайна шкодували, за ним зітхали, напевно й плакали, але ще більше трусилися перед Наполеоном і найбільше ті, від яких залежала тоді доля німецького народу. Слабодухий король не був уже паном в себе в державі. Він навіть сам мусів ухвалити наказ про ув'язнення Штайна й лише в Петербурзі вистарався в російського царя дозвіл поїхати Штайнові до Росії.

Але Штайн з англійським паспортом на ім'я Карла Фріхта був уже в Празі. Через своїх пражських приятелів він жадав у австрійського імператора дозволу перебувати в Австрії, й цісар призначив йому за місце сталого побуту не Прагу, але Брін, де мабуть було менше французьких шпиків і близче до Відня. Убогим вигнанцем опинився Штайн на чужині. Наказ Наполеона про конфіскату майна дуже докладно перевели всюди, куди сягала Наполеонова сила, навіть і в Прусії. Наполеон не обмежився особою самого Штайна; він почав переслідувати його родичів (особливо сестру черницю) у Вестфалії, й для Штайна було щастям, що він нарешті зміг перевести до себе й родину.

Та в Прусії крім тих, що жалували за Штайном, були й такі, що радили його відходом. Се ті, яких він усунув від політичної діяльності. Тепер вони знов повернули до влади, і Штайн з жалем спостерігає із Бріна як політичні мерці й нездари нищать двохлітні здобугки його діяльності й друзів його та руйнують армію, звідкіль мусіли відійти Гнайзенав і Грольман.

Він може вийти до Росії, куди запрошує його цар, але в нього знов зміцнюється надія на

звільнення Прусії. Бо незадоволена, понижена Братиславським миром Австрія приготовляє реванш Наполеонові, пертрактує з Англією, Прусією й Росією. Але поки ся нерухлива держава була готова до війни, Наполеон зискав час і кількома швидкими маневрами, без великих страт обезброй Австрію, застрашив ще більш Прусію й обернув в нівець усі німецькі надії.

Штайн бачив, що австрійські невдачі мають ті ж причини як і в Прусії, ті самі причини, які підригають коріння німецького народу: опір проти реформи, зарозумілість шляхти, бюрократизм, егоїзм, в одиниць підкупство, а в маси — бажання мати найбільше вигод при найменших зусиллях — принцип найогидніший для Штайна, який завжди вимагав »за пташину іжу кінської праці«. Але вірний своїй ідеї німецької батьківщини, хоче він і Відню прислужитися своїми знаннями й досвідом. Однак там слухають його не дуже радо: Відень ще більш пишається своєю ціарською беспомилковістю ніж Берлін королівською; й не хоче слухати порад і пропамятних записок якогось пруського емігранта, що його вирікся й власний рідний край.

По мірі Штайнові ясно, що надія на близьке визволення Німеччини знов відсунута на невизначений термін. Але віри й мужності він не тратить. Деякі друзі радять Штайнові скоритися, шукати примирення з Наполеоном, компромісу з французами. Та не зважаючи на всі безрадісні обставини свого життя він відповідає приятелям на се: »Треба все триматися принципів шляхетної й велиcodушної політики, ніколи не уступати й підбадьорувати слабодухі, хоч може й шляхетні, душі. Коли таким способом думаю, то бачите, що

я дуже далекий від того, щоб зробити кроки, які мене можуть понизити перед Наполеоном. Обставини підтверджують мое становище, яке зобовязує подавати приклад певного, незалежного й витревалого характеру. Я не хочу залишити се почесне звання за жадні жалісливі огляди на вплив і гроші».

Воєнні події змусили Штайна втікти з Бріна до Опави, але по війні він повернувся знов. Він хотів до Праги, але цісар боявся його близості до рідного краю, боявся політичних ускладнень з Наполеоном і залишав його в Бріні. Для Штайнового працьового духа й невтомної волі до чинності, вигнання було найтяжче вимушеною бездіяльністю. Щоб бути в звязку з 'подіями', він провадить обширну переписку з найріжнішими людьми: тут королівські особи, посли чужих держав, друзі, вірні слуги, родичі. Він знов має час на теоретичне заняття своєю улюбленою науковою за народнє господарство, він знов студіє історію й нотує свої думки за народи, управління й виховання.

В той же час подає віденському урядові записку про стан освіти в Австрії й витичує напрямні щоб піднести її, напрямні в намірі розвитку німецького характеру й патріотизму. Думки, висловлені в записці про виховання й освіту молоді, такі переконуючі, свіжі й засадничі, що приходиться дивуватися, як сій людині вистарчало енергії й часу для студій у всіх ріжнородних царинах, де він шукав удосконалення для своєї нації.

А з Прусії надходили весь час далеко не потішаючі чутки. Над нею, як і над всією Німеччиною, панує зновтиша спокою й мовчанки. Може се спокій перед гураганом, але Штайнові звіддалі

здається спокоєм смерти. Особливо обурюють його прояви занепаду національної й людської гідності перед обличчям панів Німеччини, і на один такий прояв услужливості німецького духа він пише приятелеві: «Німецькі вчені на тому боці Ельби виявляють лише рабські почуття, втішаючися з утису, в якім жують, і проповідують своїми софізмами злочинний сон, насолоду соромом»...

А сором все вище заливає Німеччину. Символом стає те, що Наполеон вже жадає за жінку цісарську доньку. Колись Штайн перешкодив його родині споріднитися з Гогенцолернами, а тепер сам Бонапарт стане родичем Габсбургів, і ті будуть навіть дякувати. Та крім морального тягару пригнічує Штайна й доля родини, необхідність забезпечити діти, вишукувати засоби для прожитку. Йому не дозволяють виїхати до Праги, й він один час навіть має думку виселитися до Америки, до країни свободи й нового могутнього життя.

Але нарешті знаходить давножданій дозвіл на переїзд до Праги і в половині літа р. 1810 він виїзджає туди, де знаходяться всі його приятелі, де він наближується до своєї Пруссії, де він може вчити дітей, де чекають його щире чесько-німецьке коло діячів і вчених: Стадіон, Штернберг, Кольоврат, Чернін і славний славіст Йозеф Добровський. Тут знов знаходить моральну й магеріяльну підтримку і таку погрібну йому духову атмосферу.

XVIII

РІК 1810

Лише наприкінці р. 1810 повернувся нарешті Фрідріх Вільгельм до Берліна. Прусська влада, не маючи ясних плянів внутрішньої й зовнішньої політики, не бажала продовжувати її Штайнову політику національної консолідації. Її-ж бо програмою було не чинити, а викручуватися. Навіть Наполеонові набридло її нерішучість і безконечне інтригування. Тим більше, що се відбивалося на фінансовому стані держави, чим затримувано заплату контрибуції. Він згадав про злібного Гарденберга, якого сам колись примусив уступити. Хоч Гарденберг і був приятелем Штайна, але Наполеон, здається, волів, щоб на чолі прусської влади стояв він, ніж дотеперішні нездари. Наполеон запропонував королеві зробити Гарденберга знов канцлером. Король, як завжди, послухав, а Гарденберг згодився.

Хоч шириною державного погляду, знанням й певністю характеру він не дорівнював Штайнові, але співчував його діяльності, був колись його протектором і завжди приятелем. Він не мав геніяльної спосібності передбачувати, що її мав Штайн, але ніколи не був інтриганом і завжди залишався патріотом. Його приступ до влади, Штайн привітав з широю радістю, бо хоч і на вигнанні, але міг сподіватися, що зможе впливати бодай на фінансову політику Пруссії. Гарденберг рахує своїм обовязком радитися з його авторитетом, охоче приймає Штайнові поради не лише в господарських справах держави.

Через нього Штайн знов подає королеві про-

памятну записку, в якій аналізує стан тогочасної пруської адміністрації, шляхти, службовців, двору, преси, науки. Особливу вагу прикладає літературі й науці, до яких вбачає в німецького народу надпересічний хист. Їх вплив особливо треба використати, щоби виховати молоде покоління.

Гарденберг так цінить Штайнів критичний ум, його чесність і патріотизм та державний хист, що навіть призначає йому таємні побачення. Вони сходяться потайки в горах на австрійсько-prusькому пограничу й радяться про політику держави. Так і з вигнання не випускає Штайн зі своїх рук впливу на справи Німеччини. Його дух відчувається в усій тодішній внутрішній політиці Пруссії, в дальшому обмеженні привілеїв шляхти, поширенні прав самоврядування, успішній кольонізації Східної Пруссії... Так минає цілий рік 1811.

Се була доба коли Наполеонова сила стреміла до свого завершення. Росія й Англія не турбували його, решта Європи або була його рабами або слухала його. В Німеччиніж до всього ще всі й мовчали, »бо благоденствували«. Але саме за сей рік особливо змінилося фінансове становище Пруссії. Наполеон бачить зусилля й успіхи Гарденбергової влади в господарській політиці і знов виступає з своїм старим проектом союзу Пруссії з Францією. Він в замаскований спосіб хоче позбавити Прусію й решток її власновладства, як колись Ренський Союз.

Здається, що в колах пруської влади не дуже то й будуть тому противитися: одні зі страху, а другі з рабства. Колись Прусія дівчища щасливо уникла тих »приятельських« обійм Франції. Перший раз допомогла еспанська, а другий раз ав-

стрійська війна. Теперже помочі немає, їй доля Ренського Союзу чекає її Прусію, ту останню надію Німеччини.

Гнейзенав стоїть за негайне виповідження війни Наполеонові і в листі до Штайна плямує пруську владу задля її трусливости. Повстання мусить розпочатися зараз же а на чолі його повинен стояти Штайн. Дійсно, лише до цього звертаються очі всіх патріотів, лише його вважають рівноцінним Наполеонові, здібним бути ворогом імператора. Він, вигнанець, персоніфікує собою для кожного чесного німця горду й безкомпромісну волю нації до буття. Ось в сій символізації його особою визвольних надій Прусії й Німеччини саме полягає його незабутня роль на еміграції.

Штайнові листи з тої доби наповнені при-
зирством не лише до політичних керовників ціло-
го народу, осіб без чести й посвяти, але в них по-
чинає бреніти нова струна призирства й огорчен-
ня до своєї нації. »Нешастя пруської держави«,
пише він у однім листі тої доби »в тім, що столи-
ця її лежить у Курській марці*). Який вплив
можуть мати безплідні рівнини на природу меш-
канців? Як можуть вони їх розворушувати, підно-
сити, запалювати? Що плекають вони? Нікчемні
припаси до життя, безрадісно-вперту привязаність
до безсилої землі, обмежені в засобах і малі в
своїх стремліннях... Гогенцолерни се шваби, вони
дають керуватися жінкам з чужинних родів»...

Наполеон подібно до Штайна погорджував як
Прусію, так і Німеччиною: її народом, князями,
владами. Але призирство Наполеона було при-
зирством переможця до негідного пошани по-

*) Берлінська округа.

доланого. Штайновеж огірчення випливало з його шляхетного, могутнього національного почуття: він не любить свого народу »з надмірної любовії«.

А над Європою збирається величезна негода. Народи тримають, і трони хитаються. Особливо ж трони володарів Рейнського Союзу, де утиск і сваволя окупації досягають своїх завершень: німецька молодь йде під французькими стягами звойовувати світ, німецькі гроши наповнюють французьку скарбницю. За настроями громадян уважно слідкує французька тайна поліція, і кожен прояв національної думки жорстоко карається всею вагою французької сили. Книгаря Пальму розстрілюють лише за те, що він не хоче назвати автора брошури: »Німеччина в своєму найглибшому пониженні.«

Тому на початку р. 1811 здається, що Штайн ніколи не зможе повернутися до Прусії й залишиться назавжди недосяжним символом волі й незалежності. А зі зростом наполеонівської міці зростає й підозрілість австрійської влади до нього. Нова зоря на політичному австрійському обрії — Метерніх — просто таки ненавидить Штайна й бувби радий вже бачити його за межами держави. Він псує Штайнові настрій не лише поліційним доглядом. Без Штайнової згоди він хоче досягти його примирення з Наполеоном в той спосіб, що проектує подруже Штайнової доночки з якимбудь німецьким вихованцем Наполеона. Штайн, довідавшися про се, пише: »Щоб полагоджувати сю справу я маю раніше виконати обовязок права й чести й повернути собі свою власну незалежність, а тому признаюся, що я приготований на всі події, які може представити нам

непевне майбутнє. Ми не живемо в такі часи, коли життя легке; воно вимагає жертв й самопосвяти, ї як ми моглиби на се забути, то майбутнє покоління потягли в безодню».

XIX

ПЕРЕД ВІЙНОЮ 1812 Р.

Наполеон підносився по драбині потуги й слави і тримав в своїх руках вже цілу Європу. Одні землі були його союзниками, другі васалами, третіх він цілком позбавив самостійності. Лише Англія і Росія стояли поза його впливом. Та й та Росія, хоч і не виявляла ще перед Наполеоном ознак страху, але стільки разів бита французами, не виказувала, здавалось, особливого бажання встрявати в нову війну. Її миролюбство до р. 1811 скоршє недовір'я у власні сили, яке дійшло до того, що цар терпигь в себе під боком польську політику Наполеона, який збільшає й підpirає Князівство Варшавське і тим безпосередно загрожує Росії.

Але з Англією Наполеонові було тяжко впоратися. Англія все усвідомлювала собі, що з Наполеоном порозуміння бути не може, бо йде про її власне буття. Тому всюди, де робилися кроки ослабити Францію, було знати англійську руку. Навіть тепер, коли всі вороги здається замирілися з Наполеоном, лише Англія підтримує Еспанію й Португалію і своєю флотою опановує всі моря. Тому, щоб нарешті скорити сей гордий народ, Наполеон плянує похід на Індію.

Похід мав відбутися суходолом через територію Росії. А що в роках 1810 і 1811 відно-

сини з Росією поволі псувалися, то вже в р. 1811 Наполеон плянує перше підбити Росію й тому збирає гроші й зосереджує свої війська між Реном і Віслою.

Штайн передбачає великі світові події та посилає Гарденбергові записку про війну й ролю в ній Прусії. Він радить Прусії прилучитися заразже до можливої коаліції Росії з Англією, бо іншого виходу немає: невтралітет буде по наслідках для Прусії такий же, як і поразка. Під впливом Штайнових порад пруська влада перетрактує з Росією, але як завжди повільно й нерішуче, лише баламутить народ і союзників.

Весна р. 1812 застає Францію й Росією за пильною підготовкою до війни. Цар виїзджає з столиці до Вільна, де стоїть армія, Наполеон теж зявляється в Дрездені, близче до війська й нерішучої Австрії та Прусії, яких він гаки петягає на свій бік. І певний своєго запілля, їде далі до російського кордону.

А Штайн живе в Празі в горячковому напруженні. Він знає дуже добре, що прийшла для Німеччини рішуча пора. Він лише боїться, щоб її не прогаяти. Його побут в Авсгрії стає тепер неможливим. Він робить заходи, щоб дістагися до Росії. Цар пам'ятає зустрічі з ним і знов запрошує його до себе. Штайн покидає Прагу й в червні р. 1812 приїзджає до головної російської кватери у Вільні.

Тепер він дійсно єдиний повновласний заступник німецької свободи. Він навіть і ворог німецьких князів, бо то вони віддали Наполеонові свої сили, щоб він нищив їх власними ж їхніми руками. Серед царського оточення Штайн грає високу гру, щоби освободити батьківщину. Без-

піречно, він не є прихильником Росії. Але іншого виходу немає: найбільший ворог Німеччини тепер вона сама, й Штайнові приходиться при російському дворі пильно стежити й за російською й за своєю національною політикою. Цар Александр, людина незрівноваженого характеру, містичних настроїв, неуяснених політичних цілей, легко може змінити свою політику до Наполеона. І Штайн сам, та через свої звязки при дворі ввесь час піддержує в хиткому володареві дух боротьби з Францією, підносить амбіції стати визволителем Європи від тиранії Наполеона.

Зараз же по приїзді до Вільна Штайн подає цареві записку про становище Німеччини. В ній він доводить, що для Росії є корисною сильна Німеччина, він пропонує організацію німецьких відділів в російській армії, він вірить, що з вибухом війни німецький народ розпочне повстання, бо для німців вже немає іншого виходу, особливо в безпосередно окупованих французами провінціях, де »знервована, тиранічна, підозриваюча всіх поліція доглядає за суспільною думкою, літературою, кореспонденцією, науковими катедрами й все її підпорядковано; приятельське довір'я й всі звязки дружби пошматовані й здушенні, й в тій великій країні не видко нічого, крім нещасних, що брязкати своїми кайданами«.

Се слова не пруського міністра й не вестфальського шляхтича. Се слова лише німецького патріота, який понад кордонами, що розділюють його націю, бачить її в цілому: »нешансні, що брязкати своїми кайданами«.

В наслідок записки Александр засновує при російській владі т.зв. німецький комітет, — що має обняти керму всіми німецькими справами,

але головно занятися організацією німецької збройної сили. Се ніби німецька влада на ყигнанні. На чолі її стоїть сам Штайн, військовими справами керує царський швагер прінц Георг, а справами фінансовими недавній міністр граф Кочубей — приятель Штайна. Але Штайн є не лише офіційною головою комітету. Він його мозок, душа, нерви, цілий внутрішній двигун.

Російська головна команда випускає відозву до німецьких вояків, що змушені служити в французькій армії. Відозва інспірована Штайном. В ній висвітлюються причини й цілі війни, і закликається вояків повернути зброю проти гнобителів-чужинців. Відозва кінчається: «Ви, яких гнобитель жене на російські кордони, відкиньте прaporи рабства й збирайтесь під хоругви батьківщини, свободи й національної чести... Німці, вибираєте! Або ви виконаете поклик чести й рідного краю та будете винагороджені за вашу мужність і вашу жертвеність, або будете далі хилитися в ярмі гнобителя, яке тяжить на вас і загинете в соромі, нужді й пониженні — будете посміхом для чужинців і прокляттям для нащадків».

Німців порозкидали по цілій французькій армії. Вони творили власне її головну силу, хоч були під командою французьких старшин і перемішані з чисто французькими частинами. Але на лівому крилі Великої Армії стояв допомоговий корпус Прусаків під командою генерала Йорка. Сих 20 тисяч вояків виставила Прусія, по вимушенні союзі з Наполеоном, щоб прикривати його крила. До них головно була скерована відозва.

Вкупі з Гнайзенавом Штайн формує німецьку легію, він пертрактує з Англією й Швецією, щоб

перепровадити десант їх військ в північній Померанії; він з Арндтом організує протифранцузьку пропаганду на німецьких землях, куди посилаються летючки, відозви, часописи й Арндтові патріотичні твори, особливож »Дух часу«. Впovні свідомий ваги своєї праці й необхідності використати сприятливі обставини, щоб здобути Німеччині свободу, Штайн пише в ту добу на адресу невтральних патріотів: »Треба як мога ширше росповсюдити погляд, що тепер рідний край там, де знаходяться честь і незалежність«.

XX

РОСІЙСЬКИЙ ПОХІД 1812 Р.

Нарешті Велика Армія дня 29 червня р. 1812 переходить через Німан на російську територію. Російські війська не мають централізованого проводу, розділені на кілька груп, не мають пляну війни. Тактика їх лише відступ в глибину Росії. Французька армія переслідує і все глибше занурюється у ворожу країну. Але вже в перших днях походу виявляється похибка організації: армії бракує засобів, в ній поширюються пошести. Головніже велика віддаль від баз запілля стає причиною, що армія підупадає. І хоч ще вона має над москалями перевагу, але Наполеонові не щастить її використати: москалі тікають все далі й далі, армія зменшується, а перемога віддається.

Незадоволення своїми власними справами й нервовість панує на обох ворожих сторонах. Александр і уряд незадоволені оборонною тактикою нового головного команданта російських

армій, маршала Кутузова. Ім здається, що армія може відважитися на опір і наступ. Наполеон, навпаки, лютує, що не може знищити сю армію, як колись зробив під Австерліцом і Фрідляндом. Нарешті перемога коло Бородіна знесила його власну армію. Він чекає тепер остаточного рішення від того, коли захопить Москву.

А Штайн в сі дні всюди з царем. Тепер він його головний дорадник. І химерний Александр охоче підлягає впливам його ясної волі й витревалости. Може ще й тому, що в нім він не бачить придворного інтригана, не чує від нього мантачень посад і дарунків, а лише слова про боротьбу й мужність.

Впливам Штайна може дякувати цар, що має не лише вигідний мир з Швецією, але перетягає на свій бік її регента, хитрого Бернадота, невдачного наполеонівського генерала. З царем Штайн відвідує й Москву перед тим, як її віддано на поталу ворогові. Вона робить на нього несимпатичне вражіння; характеризуючи її мешканців, він, здається, дає вірну характеристику ще мало знаних йому москалів: »Мешканці Москви, принаймні ті, що їх бачу при дворі, мають богато нашої німецької неотесаності без нашої доброзичливості, чванливості найгіршого ґатунку орієнталів — їх найближчих сусідів монголів, турків і калмиків. Вони не є такі церемоніальні, як хінці, ані побожні й поетично успосіблені, як індуси«. Але з народом, яким він так погорджує, мусить Штайн залізною необхідністю річей бути заспільно, щоб визволити Німеччину.

Хоч і захопив Наполеон столицю, але мав здесятковану армію. Він розуміє, що провадити далі війну неможливо. Можна ще перезимувати

в Москві, але необережність самихже переможців викликує велітенську пожежу, ѹ деревляне місто стає попелищем. Тепер Наполеон сам пропонує Александрові мир, але той не відповідає. І тут знати впливи Штайнової непримиримості. Не дурнож, коли за царським обідом прийшла звістка про пожар Москви, ѹ всі присутні оніміли від жаху, то один лише Штайн підніс свій бадьорий голос: »Своє майно тратив я в житті вже двічі чи тричі; треба отже звікнути кидати його. Але як ми мусимо вмерти, так само ми повинні бути мужніми«.

За столом розмовляли далі про події, ѹ царева маті, з роду німецька княжна, почала ганьбити німців і нарешті проголосила, що вона соромиться бути німкенею. Штайн, слухаючи розмову, мінився в обличчі і нарешті не витримав: »Ви кажіть, що соромитеся не німців, але своїх власних родичів — німецьких князів. Хоробрий німецький народ не несе вини; колиб ѹому довіряли, колиб його розуміли, то французи ніколи не були на Ельбі, не перейшли за Вислу і не дійшли до Дніпра«. Се були мужні слова в устах емігранта ідейного легітиміста про ролю тих, що »з Божої ласки« вважали себе керовниками народу, але довели його лише до ганьби, знесили й рабства.

Роздратований впертою мовчанкою царя на свої мирові пропозиції, Наполеон правильно вгадує Штайнову роль. Він ненавидить тепер цього німця, сю єдину людину в цілій Європі, яка відважилася стати ѹому впоперек дороги і не вступатися. »Як може бути Штайн вартій сидіти за одним столом з царем?« питав він в без силії ненависті. »Чи він (цар) вірить, що ся людина

може його любити? Ангел і чорт не належать до спілки...«

Але зима й брак харчів змушують Наполеона розпочати відступ армії. І на довгому шляху від Москви до Німана, що його самі зруйнували при наступі, відходять рештки здеморалізованої армії. Що не забив мороз, добивають козаки.

Штайн бачить тепер ясно, що пора визволення надійшла, й з німецьким комітетом горячково працює. Його інформаційною службою, як сіткою вкрита вся Німеччина (лише 40 самих головних провідників пропаганди й майбутнього повстання, від Рену до Німану); вона здає йому звіт про німецькі справи й виконує військову розвідку. Його пропаганда, керована Арендтом, має в Німеччині нечуваний успіх. До Штайна приєднуються з Пруссії його старі співробітники Бойен і Пфуель; Шарнгорст з Бреславля запевняє його в своїй відданості, Гнайзенав працює як його емісар в Англії. Тепер вже легіон поповнюється й полоненими з французької армії, тими німцями, яких ще не знищив жахливий відступ.

Штайн подає цареві дві записки: одну про майбутню німецьку управу, а другу про необхідність створити владу для відібраних від Франції країв Німеччини. В першій він хотівби бачити створення німецької монархії, але більш централізованої й монолітнішої, аніж стара Священна Римська Імперія. Осередком обєднання малабстати Прусія. Але він, свідомий опору Австрії, й тому тимчасово стойте за дуалізм німецького національного життя, бо вірить, що духове зєднання німців доведе їх колись і до зєднання політичного. Тепер же він пропонує скасувати, або

й обмежити дрібні німецькі князівства на користь зміцнення тих двох монархій.

Яко результат записок перетворюється німецький комітет, у владу для визволених з під Франції провінцій. І сеї влади дійсно таки треба. Бо німці, хоч і бояться ще одвертого виступу проти Наполеона, але генерал Йорк, що керує прусським запасовим корпусом на лівому французькому крилі, готов на власну руку перекинутися до Штайна. Він робить се не без згоди, мабуть, Берліна, де король ще бойтися Наполеона, хоч і обезсилено. На прикінци р. 1812 французька армія знов опиняється за Німаном, і при російському дворі знов підносить голову міцна французька партія. Росії, мовляв, нема чого йти за Німан, визволяти Німеччину; та ще й невідомо, як стоятиме Наполеонова зброя. І Штайнові треба знов прикладти всіх старань, щоб затримати царя на його колишньому рішенні безкомпромісової боротьби з Наполеоном і визволення Европи. Тепер, бо припинити боротьбу — значить зрезигнувати з буття самого німецького народу. Мир Росії з Францією бувби лише німецьким коштом, і всі надії на визволення були на довго страчені. Штайнові дійсно щастить переконати царя в необхідності «визволення Европи» від французької тиранії, цар видає про се маніфест, і російська армія переходить німецьку границю і вступає в Східню Прусію й князівство Варшавське.

Се — найдраматичніша доба Штайнового жигтя. Жереб кинуто! Лише в його руках зосереджується тепер доля німецької нації. Ось-ось, так близько, так досяжно може здійснитися ідея свободи й слави батьківщини, ідеї, що коштувала

стільки жертв, праці, надій і віри. Він виявляє величезну діяльність. Бо він тепер не лише дорадник Александрів в німецьких справах, дорадник, якого можуть слухати, але не слухатися. Тепер він майже власновладний володар, бо приняв від Йорка і збройну силу й територію, та кож має свій легіон.

Тому на початку р. 1813 він з Арндтом залишає Петербург і переїздить до звільненої західної Прусії, до Кенігсберга, щоб там організувати сили німецької визвольної боротьби.

XXI

ПІДГОТОВКА ПОХОДУ 1813 Р.

Рішучий крок Йорка викликав у Берліні паніку. Король, хоч може й сподівався чогось подібного, але не в такім швидкім часі. Тепер-же, ще непевний розгрому Наполеона, він очікує, що весь гнів Франції впаде на нього й знищить Гогенцолернів. Приїзд Штайна до Кенігсберга ще більш перелякав його, і він негайно післав до Парижа свого післанця не лише запевняв свою дружбу й відданість, але й пропонував збільшити допомоговий корпус з 20 на 30 тисяч.

Та се був останній стрепіт сервлістичної агонії прусського володаря. Російські війська вже перейшли прусський кордон, і цар, указом з дня 18 січня р. 1813 офіційно передає Штайнові владу над звільненими східними провінціями Прусії. Перед кількома роками покидав Штайн сю країну, маючи перед собою вигнання, а тепер вертає її володарем. Першим адміністраційним кроком Штайна було скасувати континентальну систему,

яку накинув Наполеон всім союзникам. Руйнуючи Англію, вона ще більш підкопувала морський торг Прусії, ставши причиною ожебрачення держави. Тому скасовання її для підйому господарського життя краю, мало важне значення, бо за безпечувало гріщми на боротьбу з Францією.

Військо й шпиталі були другою турботою Штайна. Крім того треба ще було харчами забезпечувати російську армію. Разом з тим Штайн стає фінансовим радником царя, бо завжди за-плутане грошове господарство Росії загрожує тепер катастрофою. А на початок лютого Штайн скликає до Кенігсберга краєвий сойм, складений з засупників станів. Сойм радісно зустрічає Штайна, на його пропозіцію вибирає Йорка краєвим губернатором і признає доброю Штайнову господарську політику. Тепер Штайн вже не лише російський ставленник. Він має довіря й повновласти від німецького народу.

Наслідком рішучої національної політики Штайна, опинився Фрідріх Вільгельм у клопітливім становищі. Французи були вже далеко, й, щоб не залишитися серед своїх підданих єдиним франкофілом, він змушеній також розпочати переговори з Александром. Впорядкувавши управління Східною Прусією, Штайн знов відізджає до головної кватири російських військ в Каліші. Треба бути близче до переговорів з королем, який зі страху перед французами, покидає столицю й переїздить шлеську границю. В Бресляв король знов ставить на чоло війська Шарнгорста, який зачинає укріпляти край, й змущує короля видати заклик на добровільний вступ до війська. Король був проти заклику. Він не розумів того захоплення, яким запалилося кожне німецьке серце,

він не вірив в успіх заклику. І коли за кілька день він з вікна спостерігає підводи, що без кінця везуть до Бресляв добровольців і Шарнгорст питає його: »Чи тепер Ваша Величність пересвідчені?«, то король лише мовчки заплакав. Так на тяжкі хвилини буття нації реагували король і нарід.

До Каліша надходять відомості, що король все ж не думає зректися своєї половинчатої політики й гадає проголосити узброєну нейтральність, бо підозріває Штайна і недовіряє російській політиці. Щоб король скоріше приступив до союзу, Штайн, хоч і хорий, іде з Каліша до Бресляв. Зустріч з королем була дуже драматична. Штайн питав, чи король не змінив своеї думки про Союз. Король мовчав. Штайн вимагав негайного рішення. Король піддається й хоче післати до Каліша Гарденберга. Штайн зясовує королеві, що як до Каліша не буде висланий Шарнгорст або він, то цар не буде певен королівського рішення. Король уступає й призначає Шарнгорста. Штайн покидає замок. Королівські прибічники бачать його на замкових переходах і відчахуються від нього, як від привиду. Він цілком хорий і не може повернутися до Каліша. В місті немає вільних помешкань, і він лежить на піддаші одної коршми. Але його вороги, особливо граф Калькройт, доносять французам, де він перебуває. Штайна зачинають шукати. В нічній темряві друзі випроваджують його з міста.

Але справа зроблена. 27-го лютого підписують в Бресляв Гарденберг і Анштет, а 28-го в Каліші Шарнгорст і Кутузов прусько-російську військову конвенцію, згідно з якою Прусія вступає в війну, за що має бути відбудована принаймні

в межах р. 1806. Та король ще боїться офіційного проголошення війни. Він боїться Штайна, боїться таємного й міцного Тугендуунду, що, не зважаючи на королівську заборону, продовжує свою працю. Але більш всього він боїться народнього пориву, який, перейшовши в повстання, може привести до народнього представництва й обмежити його, королівські, права. Та стримати подій він не може. Александер приїзджає до Бресляв, його вітають, як визволителя Німеччини й щойно се ділає на заздрісного короля: 16-го березня він проголошує Франції війну й загальне озброєння.

Тепер Штайн стає на чолі мішаної прусько-російської комісії, для управи звільнених країв. В Каліші союзники випускають написану ним відозву, яка закликає всіх німців до боротьби за свободу: »Вашим гаслом є честь і свобода... бажанням кожного німця, будь він князь, шляхтич чи людина з народу, повинно бути: йти назустріч плянам визволення цілим серцем і почуттям, маєтком і кровю, тілом і життям».

XXII

ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕРЕМОГИ

Повстала не лише Прусія, але й ціла Німеччина. Армія доповняється добровольцями, міста виганяють французькі залоги, вірні Наполеонові князі втікають за ріку Рен.

Щоб зробити пруську політику національно одвертою й рішучою, Штайн знов домагається від короля і влади усунути особи, що спричинили сучасний стан держави. В своїм листі проти

тих осіб, які, по словам Штайна, найбільш винні тим, що не зробили нічого ані доброго, ані злого, він соромиться, що вони його колишні співпрацівники.

Його бувші вороги тепер запобігають в нього ласки, але одному з них він відповідає: »Двері Штайна відкриті лише для чесних людей«. Другому, який запитується, чи Штайн бажає його бачити, він переказує, що »ніколи сього не буде бажати«. Третього він зустрів несподівано при столі в канцлері. Той, не соромлячися, слухав як Штайн докоряв йому його підкупство. Про нього пише він принцесі Люїзі, що та людина »має ослячу шкіру, з якої можна робити пергамін; тоді навіть не змінила барву... Все — нікчемності; іх треба вкрити погордою й безчестям. Я прошу вибачити, що говорю Вам про таких галапасів«.

В рішучості й бистроті чину серед союзників, ніхто, крім Штайна, не міг дорівнятися Наполеонові. Наслідком їх повільності сталося те, що під кінець весни Наполеон не лише залякав Австрію, що проголосила нейтральність; не лише притиснув Ренський Союз і змусив князів застановитися над наслідками патріотичного підйому, але й знов зорганізував 300-тисячну армію й кинувся проти союзників.

Та не зважаючи на своїх князів, німецька нація кипіла, й молоде покоління рвалося до боротьби. Патріотичні промови Гереса, Арнданта, Фіхте запалювали кожне німецьке серце до посвяти й перемоги. Старі гасла всесвітянства забули, і лише старий Гете не хотів розлучитися з тими ідеями, що нарobili німецькій нації стільки шкоди. Перед воєнними подіями втікає він

з патріотичного, змовницького Ваймару до тихої Чехії. По дорозі відвідує в Дрездені свого приятеля Кернера, єдиний син якого добровільно пішов у повстанчі війська. Довідавшись про се, Гете вибухає гнівом: »Базікайте про свої кайдани скільки хочете«, кричить він; »людина є для вас завелика; ви іх ніколи не розібете, але тільки глибше затнете в тіло«. Коли Штайн се почув, то сказав цілком спокійно: »Лишіть його! він постарівся.«

Перша зустріч Наполеона з молодою німецькою армією під Гросгєршеном довела йому, що се вже цілком інші частини війська, ніж були під Єною. Не зважаючи на чисельну перевагу французів і на великі страти — Бліхер і Шарнгорт ранені — вони стримали ворожий наступ і не піддалися. Слідуючий бій союзних військ під Бавцен був проганий. Союзники в порядку відступали. Тоді Австрія виступила посередницею. Прийшло до короткого перемиря, що мало приготувати мир. Але ніодна сторона не думала щиро про нього, бо ніодній з них не бувби він корисний. Йшло про се, щоби зміцнити й притягнути нових союзників. Штайн знов розвиває горячкову політичну діяльність: булоб злочином перед батьківщиною замирюватися тепер з Францією. В однім листі з тій доби він пише: »Ми справді потребуємо старі німецькі кордони; Рен мусить течі між нашими берегами, коли він повинен належати нам цілком.«

Ролю Штайна в подіях того часу Наполеон дуже добре розумів. В наказі по армії в тій добі він пише: »Татари, що запалили Москву, прийшли до Німеччини, а з ними всі перекінчики й негідники, що іх має Німеччина, Франція й Італія,

щоб проповідувати повстання, анархію, горожанську війну й морд. Апостоли всілякої руйнації! Вони хотять розпалити вогонь ненависті між Вислою й Реном і по умові оселити між нами й вами деспотичний народ степів. Відомий своєю нікчемністю Штайн є предметом приизирства всіх порядних людей. Він хоче підняти голоту проти заможних. Не можна прийти до себе від здивування, як володарі, подібні до короля Прусії, а особливо до царя Александра, якого характер посідає так богато прекрасних властивостей, можуть давати свое ім'я на підтримку саме тих руйнницьких і жахливих інтриг». А по бою під Бавцен і відході союзників, Наполеон оголошує, що »населення висловлює радість з приводу свого звільнення від Штайна«. В Ренському Союзі наказує служити вроčисті богослужження й обіцяє звільнити німців від того духу анархії, який підтримують Штайн і Шарнгорст.

А круг дипломатичних пертрактаций шириється¹ з дня на день. А вони вимагають великої ясності, певності й вміння. Штайнові щастить. 15-го червня в Дрездені приєднується до союзу Англія. Вона дає союзникам 2 міліони фунтів стерлінгів позички, утримує німецько-російський легіон і забезпечує випуск союзних банкнотів на 5 міліонів фунтів стерлінгів. Се — вповні Штайнів успіх. А під кінець перемиря пощастило нарешті переконати й нерішучу Австрію: 12-го серпня проголошує австрійський ціsar свойому зятеві війну.

XXIII

ВІЗВОЛЕННЯ НІМЕЧЧИНИ

Війна розпочалася знов. Хоч союзники досі не здобули над Наполеоном рішучої переваги, але було ясно, що се незабаром станеться. Однака вступ Австрії у війну лише збільшив союзників кількісно, але не зміцнив їх всередині. Навпаки: плутана австрійська дипломатія, що її девізою було крутійство, лише шкодила союзницькій справі. Щоб тісніше звязати Австрію з союзниками Штайн працює над проектом трисоюзу, ѹ у вересні р. 1813 в Теплицях союзники взаємним врочистим актом зобовязуються:

- 1) звільнити Європу від французької гегемонії й відновити політичну рівновагу,
- 2) відбудувати Австрію й Прусію в їх межах з р. 1805 і реставрувати Гановер,
- 3) розвязати Ренський Союз й привернути той стан, коли його землі були залежні від Пруссії або Австрії,
- 4) спільно вирішити питання князівства Варшавського.

Ідеї вкладені в ту умову (крім 1-ої точки), не могли задовольнити Штайна. Він, прихильник німецької соборності, мусить співпрацювати над відновою дуалістичного *status quo* німецької державності. Він ясно бачить безсиля Австрії, про яку тодіж пише: »Нарід був і є байдужий, армія беться аби як, ніхто не довіряє ані слабким керівникам, ані своєму егоїстичному, холодному, крутійському міністрові (Меттерніх), який хоч і числить, але без глибини і хоч є добрим рахівником, але не математиком«.

Зрозуміло, що Наполеон широко користає з союзницької нестійності, й лише виключній напрузі прусської армії завдячує коаліція те, що в днях 16-19 жовтня р. 1813 поносить французька армія під Ляйпцигом рішучу поразку. Завдяки тому успіхові звільнилася майже вся Німеччина від французького ярма. Про сю важливу історичну подію Штайн пише дружині: »Великий вислід ми завдячуємо не впливам трусливих політиків і нікчемних володарів; його досягнуто двома крівавими, повними чину, лаврів і крові походами, стількома крівавими боями. При Літцен, Бавцен, Тельтов, Дрезден, Катцбах, Кульм, Деневітц, Бледін, Ляйпциг насіння видало ті благородні плоди, яких ми сподівалися«.

В Ляйпцигу ж реорганізується, вже з участю Австрії, її головна управа звільнених від французів земель. Австрійці вимагають собі прав не-пропорційних до своїх заслуг. Особливо ж розбіжність думок про долю Саксонії, якої король залишився до кінця вірним Наполеонові, псує австрійсько-prusські відносини. Щоб їх не ускладнювати далі, переводить Штайн рівноправне представництво трьох монархій в головному управлінні, залишаючися в нім лише членом. Але він організує господарське й фінансове життя тих країн по зразку своїх реформ. На його плечах ще лежить постачання союзної армії.

В сей час Штайн подає Гарденбергові записку, щоб використати ляйпцигську перемогу і підсилити армію новим набором і коштами. Він згадує знов про єдину німецьку державу, але боїться, що в ній головну роль захотять грати австрійський ціsar Франц і його міністр Меттерніх. Тому лише підкреслює шкідливість для німець-

кого народу, що існує велика кількість державок по зразку колишньої Священої Римської Імперії.

За розбитим Наполеоном Головна Команда союзу переходить до Франкфурту. Там знов виявляють себе ріжні погляди союзників на цілі війни. Метерніх і цісар Франц, раді булиб замиритися тепер з Наполеоном: продовжувати війну се могlob лише знищити зятя Габсбургів. З Штайновим впливом на Александра зачинає конкурувати вплив Метерніха. Його інтригам зауважує Франція, що союз пропонує Наполеонові мир на умовах повороту Франції в свої природні кордони. Наполеон вагається, а Штайнові знов щастить перетягнути хиткого царя на бік прихильників дальшої боротьби. І війна продовжується.

Тоді Штайн стає свідком того, як знов починає пробуджуватися німецький парткуляризм, що так богато накоїв лиха німецькому народові. Реставруються Гановер, Бравншвайг, Ольденбург, Гесен, ганзейські вільні міста та інші більшій менші самостійні державні одиниці, що дотепер були з cementовані Наполеоновою волею. Знов починає підносити голову дух середньовічного кастівництва, мов реакція на добу примусової французької генералізації. Перед німецьким народом, що ось-ось звільнився від чужоземного тирана, встає примара повороту всіх тих дрібненьких пограничних володарів, від яких утиску й дрібязковости шукав він так необережно захисту під чужинецьким яром.

Небезпеку бачить і Штайн, пишучи дружині наприкінці року: »Потоп князів і суверенів розливається; з ними значно краще пово-

дяться, ніж вони того заслуговують... Найсмішнішим і рівною найогиднішим є віртемберський тиран, безмірний своєю постаттю й тихою трусливістю, обжирством — ні, неможливо, щоб людина з такою вдачею мала достойний кінець. Всі інші князьки слабодухої породи; вони ніби здивовані, що з ними роблять так богато церемоній...»

Щоб ті парткулярні стремління тримати бодай в межах національної нешкідливості, засновується з ініціативи Штайна Комісія Оборони Німеччини, в якій представники трьох держав грають виключну роля керовників німецькою долею. Штайн не лише інспірує її ухвали, але й переводить фактично їх в життя, бо в його руках зосереджується постачання, озброєння, фінансування й санітарна справа союзних армій. На нім спочиває організація перемоги, а головне треба піддерживати в союзників волю до побіди.

Не буде перебільшено сказати, що очі всєї Німеччини з пошаною й вдячністю звернені в сторону Штайна. Його вважають керуючим духом всього союзу, визволителем Німеччини, на нього покладають великі надії рівно ж в будуччині, бо ось старшини союзного війська звертаються до Миколи Фогта, професора історії й державного права з запитом, чи державні закони позволяють вибрати Штайна німецьким цісарем.

XXIV

ФРАНЦУЗЬКИЙ ПОХІД

Під кінець року Наполеон спромігся організувати нову 300-тисячну армію й уставився для оборони вже при самих французьких кордонах. Австрія знов робить спробу стримати союз, щоб

не переносив війни у Францію, і Метерніх намагається залякати Александра і Штайна можливістю повстання цілої Франції проти чужоземної інвазії. Отже, не припиняючи військових операцій, союзники згоджуються скликати в Штайноні тимчасовий конгрес, на якому Наполеонові залишається імператорський титул і володіння Францією, але в межах передреволюційних. І хоч в сей час війська союзників звільняють Голяндію, Бельгію, Еспанію, Швайцарію, захоплюють Італію і йдуть в глибину Франції, Наполеон не погоджується на союзні пропозиції. Він ще вірить в свій геній, він не може роспоряджати тим, що набув французький народ за останніх двадцять років силою своєї ідеї й потугою своєї зброї.

Упертість Наполеона і нехіть Штайна до угоди розбивають Штайнонський конгрес на превеликий жаль Австрії. Тільки уявити скільки зусиль і уваги вимагає в сі дні від Штайнового творчого інтелекту боротьба з крутістюм своїх же, німецьких дипломатів, з іх майже садистичним бажанням вратувати за всяку ціну сей німецький бич — Наполеона.

В перших же боях на французькій землі молода Наполеонова армія терпить поразку за поразкою. Знесилена рекрутчиною й податками, Франція не реагує вже на заклики свого імператора, ні на його енергію. Департамент за департаментом завойовують союзники. В переможному розгоні на Париж має Бліхер на всі Метерніхові мудрації одну відповідь: «Ми мусимо йти на Париж. Наполеон був у всіх головних містах Європи. Тому, й нам по праву належиться відплатити за його відвідини та позбавити його трону, на який він для добра Європи й нашого володаря

вже ніколи повернути не сміє. Ми доти не матимо спокою, поки його не скинемо».

Зрозуміло, що австрійські політики ненавидять Штайна, але не можуть одверто боротися з тим, за яким стоїть німецький народ. Під його впливом Александр вже в самій Франції повторяє, що уважає необхідним продовжувати війну аж до упадку Наполеона. В ті рішучі дні на підступах до французької столиці Штайн живе у великій душевній напрузі: завершується його життєва боротьба і, боячися всіляких несподіванок, він не відлучається від Головної Команди, щоб не залишити Александра ані на хвилину на чужі впливи.

А 31-го березня р. 1814 союзники вступають в Париж, і Александр від імені союзу проголошує, що ані з Наполеоном, ані з кимбудь з Бонапартів, союзники не перетрактуватимуть, бо Франція повертається своєму легітимному королеві. З-го квітня французький сенат урочисто позбавляє династію Бонапартів прав на французький престіл, і Наполеон, по невдачі спробі отрійтися, підписує абдикацію.

Про ті дні найвищих досягнень власного життя, Штайн пише в листі до дружини: »Бридко дивитися, як вона (Франція), злочинами покрита, говорить про свою чесність, свою доброту, свою великодушність, так ніби не вона вкрила Європу кровю і жалобою. Архикняжна (Марія Люїза) повертається до свого батька, Жером іде до Штутгарту, Жозеф до Швейцарії, так, що вся галайстра на дні!...«

В тих пристрастно-палких словах вся Штайнова істота. Йому вже під шістдесят, а він все той самий, мов молодик, бурхливий і нестриман-

ний в своїй ненависті й любові. Ні, з бігом часу, він став ще витреваліший і запекліший. Він не плаче облудними сльозами над долею свого ворога, як те робить дволичний Метерніх. Бо він ніколи не ридав і над своєю. Він, що все життя боровся з »марнотою цілей« свого народу, з безхребетністю й мягкотілістю його провідників, він, що по стопах Фрідріха Великого, цементував свій народ кровю й залізом, — чи ж міг він в останню переможну хвилину говорити іншими словами? Що, крім ненависті, міг відчувати до тієї нації або до її керівника? Іх істновання од віку запречувало істновання його власної душі й ментальності його раси. І в моменті своєї перемоги, він був той самий, що в дні брненського вигнання, коли нотував свої заваги про народи, політику, мужність, самопосвяту й ненависть до гнобителів, грабіжників і тиранів.

XXV.

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС

Перший Паризький мир і виготовка його умов спотребували богато Штайнової енергії, особливож треба було пильнувати чисто німецьких інтересів. Але проте мирові умови були для Франції дуже лагідні. Порівнюючи з своїми кордонами з р. 1792, Франція навіть досягла територіального зросту, на неї не накладали контрибуції, їй залишили всі мистецькі набутки, що їх революція й Наполеон награбували по всій Європі. Лише Прусія вимогла повернути окраси своїх Бранденбурських воріт в Берліні.

Така лагідність союзників до Франції була

звістункою нової течії в європейській політиці. Ідеї французької революції висунули на історичний кон народи як самостарчальні одиниці. Наполеон збудив ті одиниці до практичного рішення своєї долі. Тепер союзники знов хочуть замінити народи на їхні династії й замісць про долю земель, рішати про долю їх володарів. Тим то й пояснюється толерантне відношення, що виказали союзники, але не до Франції, але до легітімних Бурбонів.

Остання точка мирного договору встановлювала, що союзники зберуться у Відні на Конгрес, який має остаточно влаштувати європейську, рівновагу.

Покищо роля Штайна була закінчена. Він залишає Париж, повертає до Німеччини, до свого зруйнованого маєтку в Насав. Прусський король щедро нагороджує героїв визвольної боротьби: маєтности, титули, ордени дістали Бліхер, Гарденберг, Кляйст, Йорк і богато інших. Лише той, хто організував визвольну боротьбу, той, хто думав про неї вже тоді, коли іншим снилися в французькому ярмі солодкі всесвітянські сни; той, хто був »батьком перемоги«, — Штайн не дістав нічого. Так може було й краще. Бо ж король навіть якби й хотів, не мав такої нагороди, яка булаб варта »вестфальського зайди«, некоронованого володаря Німеччини.

Віденський конгрес роспочався з великою пишнотою 1-го жовтня р. 1814. На нім Штайн не займав виразного становища і був присутній лише як дорадник царя Александра. Хоч в сій ролі він працює лише для німецьких інтересів, але йому безперечно не може подобатися тая виключно династична атмосфера, тій легітимістичні

гасла, під якими відбувалися наради й ухвали конгресу. Йому, послідовному монархістові й переконаному легітимістові, який все ж ніколи не ставив інтереси династії над інтересами нації, йому, аристократові, який близче, ніж хтобудь, стояв до всіх верств німецького народу, — йому була чужою і ворожою та крамарська конгресова атмосфера, в якій говорилося тільки про корони, а народи й землі оцінювалися лише кількістю »голов« і квадратових миль. Рій тих князьків, яких він очернював, з якими не рахувався, якими погорджував, рішав тепер про майбутнє вільної Німеччини, про її нарід, ані в найменшім не числючися з його життям і лише тремтючи над своїми привілеями й правами.

Штайн не погоджувався з Александровою політикою віднови Польщі, він був і проти представрації саксонської династії та й взагалі проти самостійної Саксонії, яку бажав бачити прилученою до Пруссії. Він не погоджувався, щоби створити безголовий німецький союз, замісць вимріяної ним Імперії. Але в тій атмосфері забав, інтриг, підкупства, взаїмної зовнішньої adoraції і внутрішньої ненависті, між учасниками конгресу не було місця для Штайнового духа. Політик, але не полікан, борець, але не професіонал дипломатичних викрутасів, він мусів уступати на конгресі його справжній зорі, міністрові Метерніхові.

Отже, зрозуміло чому на конгресі не займав Штайн того становища, якеб йому належалося. Алеж за те він зумів виужити всі свої сили, щоб перешкодити розриву між Прусією й Росією, розриву, над яким так працювали Талейран і Метерніх. Зрадливість російської дипло-

матії він знову дуже добре, але тепер розходження з російською політикою, могло лише пошкодити Німеччині, бо таємний франко-англо-австрійський союз, скерований проти Росії й Прусії, міг значно більше пошкодити другій ніж першій. Про діяльність тодішніх німецьких політиків він з огорченням сповіщує дружину: «Неймовірна недбайливість, злоба, упередженість, смішне самолюбство, впливи ріжних завадіяк, — все те лише продовжує плутанину, якаб вже давно мала бути розвязана, залишає згіршуоче й гризуче вражіння».

XXVI

ЦІНЦІНАТ

Коли Наполеон зявився у Франції з острова Ельби, поділало се на Віденський конгрес, як отверезлюючий удар. Розгублення охопило союзників тим більше, що незадоволена Бурбонами, Франція радісно стала по стороні Наполеона. В ті тривожні дні Штайновій енергії й впливам треба завдячувати, що цар Александр знов підпер німецьке непримириме становище до Наполеона. Коаліція спільно видає відозву, в якій характеризує Наполеона »ворогом людства, ворожбником« та проголошує його банітою. »Дивна зміна подій«, зауважує Штайн; »15-го грудня р. 1808 кинув він клятву на мене, а тепер до подібного, а може ще й гіршого стану присуджений актом великих європейських держав«.

9-го червня р. 1815 Віденський конгрес на швидку закінчується, володарі розізджаються до своїх армій. Хорий Штайн іде на спочинок до

Насав і там зустрічається з Гете. Вони разом відбувають мандрівку по нижньому Рені й відвідують Кельн, оглядаючи памятки німецького мистецтва. Дивна се була зустріч. Дивна пара мандрівників... На сій мандрівці їх бачив Арндт і порівнює її з казковою мандрівкою двох горшків: глиняного й залізного. Обоє поводилися взаємно надзвичайно членно і навіть привітно, але Арндт завважує, що Гете висказує Штайнові напроцуд велику пошану.

Розгром французької армії під Ватерльо з'єднаними пруссько-англійськими арміями Бліхера і Велінгтона, остаточно вирішив Наполеонову долю. Другий Паризький мир в листопаді р. 1815 був для Франції значно тяжчий, ніж перший.

Але все таки Франція затримала собі досить німецьких країв, з них головно Ельзас і Лотарингію. В своїй оцінці утвореного міжнародного положення вказує Штайн союзникам на ту велику помилку, яка може статися джерелом майбутніх воєн. Однаке його поради тепер залишаються без впливу. Ясно, що Штайнова роля закінчена. Йому ще пропонують бути головою союзного сейму. Він відхиляє сю пропозицію, що не погоджується з його поглядами й переконаннями. Хиба він, що мріяв про монолітну німецьку державу, яка організувала всі сторони німецького життя, може йти на службу до плятонічно-невідповідального політичного витвору, яким є Німецький Союз? Він також не погоджується бути й прусським послом і в кінці року 1816 оселяється в замку Капенберг у Вестфалії.

І ось на Штайновій особі знова справджується вічна роль всіх Цінцінатів світової історії.

В найтяжчі часи існування нації з'являються вони, немов на якийсь внутрішній, часом і несвідомий, поклик небезпеки, що ним починає звучати національний організм. Вони ворушать сумління мас, організують перемогу, викрещують енергію, ставлять нації величні й далекі завдання. Вони женуть інертні, хиткі, нестійкі маси до поставленої мети, поганяють часом жорстоко й безоглядно. А коли її досягають і самі не впадуть по дорозі, то відходять на бік. Без жалю й нарікань, навіть, можливо, з якимось внутрішнім заспокоєнням, глядить юрба на сей відхід героя. Не дає вже себе загнуздувати, вічно спонукувати до боротьби, до витревалості, до самопосвяти й нарешті рада, що ніхто не перешоджатиме її приємно й безусильно ремигати.

XXVII

ОСТАННІ РОКИ І СМЕРТЬ

Хоч і на відпочинку, але Штайн не спочиває. Навпаки, немає й надалі такої сторони німецького життя, якоюб він не цікавився. Його широке листовання тої доби з найвизначнішими особами Європи — дипломатами, вченими, публіцистами, — повна зацікавлення долею німецької нації. Та на Німеччину, особливож на Прусію, починає насуватися реакція. Тепер вже немає під боком тої галасливої, бундючної, але все ж повної нових ідей Франції, що ворушила повільну німецьку думку. Тепер можна й не рахуватися з тими реформами й обіцянками, які робили нації її провідники в дні визвольної бо-

ротьби. Король і влада вже знов не ховають своєї нехиті до того реформістичного напрямку, який був започаткував Штайн. Вони, якби могли, то знов запровадили кріпацтво, знов віддали б селянство на поталу закостенілій баронії, обмежили міщанство та запровадили єдину волю неб обмеженого монарха по приманливому зразкові російської деспотії.

Молода німецька генерація, яка не встигла зужити ввесь запал свого натхнення в порівнюючи короткій військовій добі, тяжко зносила ті реакційні ознаки. На Нарбургському святі 18-го червня р. 1817 студенти, запалені патріотичними гаслами німецької єдності, вроноисто спалюють символи реакції: капральську палицю, гесенську косу, пруську жандармську відзнаку і уланський ментик. Метерніх і Александр лякають пруського короля революцією, обіцяють поміч проти власних ворохобливих громадян, а молодь обурюється, що визволивши з французького ярма, німецький народ підпадає під ярмо варварського духа російської реакції. Коли студент Занд замордував письменника Котцебу, який, мовляв, ширил по Німеччині французьку отруту й був царським шпиком, се здається гаслом до революції. Але уряд вчас попускає реакційні віжки й залишається паном ситуації.

Наслідком тих настроїв скликали органи місцевої самоуправи провінціяльні сойми і лише тоді, в р. 1826 стає Штайн маршалком Вестфальського сойму, а на слідуючий рік погоджується, щоби його покликати до Прусської Державної Ради.

Ще раніше, в р. 1818 умирає його вірна дружина, залишаючи йому двох доньок. В своїх спо-

минах Штайн з надзвичайною вдячністю згадує яким другом і опорою була вона йому в його бурхливому життю, в добі його вигнання, в змаганнях, поразках і перемогах.

В капенбергській добі Штайн повертається й до своєї давньої думки прослідити німецьку історію. Він звязується з визначними істориками цілої Європи і в р. 1819 закладає »Т-во дослідження старої німецької історії«.

Задовго до смерти списав Штайн свій тестамент, який закінчується: »Мені, що наближається до могили, залишається лише одне бажання, щоб між моїми дітьми й нащадками так тревали єдиність і мир як вони щість віків безпереривно панували й між іхніми предками, та щоб вони заслужили Божої ласки своєю побожністю, чеснотою, лагідною німецькою вдачею, любовю до добра й до добрих, відразою до зла й злих, приятельським, милосердним, правдивим трактуванням підлеглих й оточенням.... а передусім вірною й на кожну жертву готовою любовю до рідного краю«.

Влітку р. 1831 Штайн захворів і по короткій недузі помер 29-го червня. На його могильному камені витесано:

*Гайріх Фрідріх Карль імперський свободний
пан Штайн
народився дня 27 жовтня р. 1757
помер дня 29 червня р. 1831
тут спочиває.*

*Останній зі свого, щість століть на Лані
цвітучого, лицарського роду.*

Покірний перед Богом, великодушний для людей
 ворог брехні й неправди,
 недосяжний в обовязку й вірності,
 непохитний в пошані й в неласці,
 скореної Батьківщини нескорений син,
 в боротьбі й перемозі співвизволитель Німеччини.

—○—

Література

- W. Oencken, Allgem. Geschichte II Bd. 1886
 G. H. Pertz, Aus Stein's Leben, 1856
 Arndt, Meine Wander. u. Wandel. mit Frhr. v. Stein, 1869
 Die Franzosenzeit in deutschen Landen 1815—1816, Hrsg. v.
 Frdr. Schulze, 1908
 Šusta, Dějiny Evropy, 1925
 E. Ludwig, Napoleon
 Heinrich von Treitschke, Preussens Erhebung
 Moeller van den Bruck, Freiherr vom Stein
 Friedrich Meinecke, Weltbürgertum und Nationalität, Studien
 zur Genesis des deutschen Nationalstaates.

—○—

Портрет Штайна є копією з гравюри погруддя в Регенбурзі, взятий з Пертцового „Aus Stein's Leben“.

ЗМІСТ

	стр.
Вступ	1
I. Значіння Штайна в історії його народу	7
II. Рід Штайнів	8
III. Юнацькі роки	11
IV. На службі короля	13
V. Перші реформи Штайна	16
VI. Штайн і французька революція	20
VII. В Вестфалії	24
VIII. В Мекленбурзі	27
IX. Штайн — міністром	30
X. Єна й змагання з королем	34
XI. Тільзіт і упокорення Прусії	37
XII. Знов при праці	41
XIII. Реформа станів	43
XIV. Реорганізація армії, Тугенбунд	48
XV. На чорній листі	51
XVI. Патріот проти універсаліста	54
XVII. На вигнанні	56
XVIII. 1810-ий рік	61
XIX. Перед війною 1812-го року	65
XX. Російський похід 1812-го року	69
XXI. Підготовка походу 1813 року	74
XXII. Організація перемоги	77
XXIII. Визволення Німеччини	81
XXIV. Французький похід	84
XXV. Віденський конгрес	87
XXVI. Цінцінат	90
XXVII. Останні роки і смерть	92

6468/35-